

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Բնագրում՝ Σελῶσις, Հերոդոտոսի (II, 102 և հաջ.), Ստրաբոնի (XV, c. 687) և այլ հույն հեղինակների մոտ՝ Σελῶσις (Սեսովստրիս)։ Սա եգիպտոսի Ռամ-սես 11 փարավոնն է (մ. թ. ա. 1283—1217 թթ.), հայտնի իր նվաճումներով ու ոազմական արշավանքներով, ինչպես նաև խեթերի դեմ մղած պատերազմներով։

2 Չլիոթել այժմյան Կարմիր ծովի հետ։ Այդ անվան տակ անտիկ հելլեններն, ընդհանրապես, հասկանում էին Հնդկաց օվկիանոսը, իսկ Դիոդորոսը, մասնավորապես, Պարսից ծոցը։

3 Հնում հույները Տանայիս կոչում էին այժմյան Դոն գետը։

4 Այստեղ, ըստ երևույթին, Դիոդորոսը նկատի ունի պատմահայր Հերոդոտոսի համապատասխան վկայությունը (Herod., II, 103—105)։ Հերոդոտոսը Սեսոստրիսին շփոթել է Եգիպտոսի փարավոն Պսամետիքոս 1-ի հետ, որը պատերազմել է սկյութների և թրակիացիների դեմ Պաղեստինում, բայց երբեք չի արշավել օվկիանոսների երկր-րը։ Այս նույն շփոթը նկատելի է նաև Դիոդորոսի մոտ։

5 Հնում Մայոտիս լիճ էր կոչվում այժմյան Ազովի ծովը։

6 Նինոսը Թագավորել է Ասորեստանում մ. թ. ա. XIII դարի առաջին կեսին և, իր անունը՝ Շամիրամի հետ, համարվում է Ասորեստանի հզորության հիմնադիրը։ Այդ իսկ պատ-ճառով Նինոսի և Շամիրամի կերպարները հնագույն ավանդությամբ ստացել են առաս-տելական բնույթ։

7 Դիոդորոսը նկատի ունի Աքեմենյան Թագավորներին։

8 Այստեղ խոսքը Սելևկյան Թագավորների մասին է, որոնք Ալեքսանդր Մակեդոնա-յու հետնորդներն էին։

9 Բժմենիա ասելով, անշուշտ, Դիոդորոսը, ինչպես նաև այս անցքերի համար նրան աղբյուր ծառայող Կտեսիաս Կնիդացին, նկատի ունի Հայկական լեռնաշխարհի իբրև աշխարհագրական հասկացություն, որտեղ դեռևս նկարագրվող դեպքերի ժամանակ չկար Արմենիա պետական կազմավորումը։ Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս կազմա-վորված չէր նույնիսկ Ուրարտական պետությունը։ Այնհայտ է, որ սովյալ ղեկորում Դիոդո-րոսը արդեն բոլորին հայտնի հետագայի անվանումը վերագրում է մ. թ. ա. XIII դարին։ Սա, թվում է, ընդունված եղանակ է Դիոդորոսի համար, քանի որ նա, խոսելով այլ երկրնե-րի, ինչպես, օրինակ, նույն պարբերություն մեջ Բաբելոնիայի մասին, երկրի բնակիչ-ներին անվանում է բաբելոնացիներ, թեպետև, ինչպես ինքն իսկ նշում է, «այս ժամա-նակ այժմյան Բաբելոնը դեռևս չէր կառուցվել»։ Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում ևս Դիոդորոսը պատմական հետագա շրջանի անվանումով բնորոշում է իր համար առավել անհայտ հին շրջանը։

10 Սատրապ (σατράπης), հին պրակ. satrapa բառի հունականացրած ձևն է և նշանակում է՝ «տեղապահ, աշխարհապահ»։ Ինչպես տեսնում ենք, Դիոդորոսը այստեղ ևս, հնագույն պատմական դեպքերը նկարագրելիս, օգտագործում է ավելի ուշ, ասենք՝ Բաբելոնյանների և նրանցից հետո ընկած ժամանակաշրջանին բնորոշ հասկացություններ։

11 Բալատրիա, այժմ՝ բալի, երկիր՝ Պարսկաստանի ձայր հյուսիսում, Ոքոսոս գետի Իիջին, քաղաքներ հովտում։

12 Կտեսիաս Կնիդացու մասին տե՛ս սույն հատորի առաջաբանը։

13 Այս նշված երկրները, բացի Եգիպտոսից, Փյունիկեից և Կուլև Սիրիայից, գտնվել էն Փոքր Ասիա թերակղզում:

14 Թվարկված այս ցեղերը՝ ընկվելիս են ևղել իրանական տարածարթում, դրա- ունցնելով Հուսկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մատույցներից սկսած մինչև Սոդ- դիանե, Բակտրիանե և Արաքսիա ընկած հսկայական տարածությունը:

15 Հայ մատենագրության մեջ համապատասխանաբար՝ Պարսր և Շոշաստան:

16 Օրկումենե (Օրկումեն) կոչում էին հույները հին ժամանակ իրենց հայտնի բնակեցված աշխարհամասը՝ Բառացի նշանակում է՝ «բնակեցված»:

17 Խոսքն այստեղ նիևոս թագավորի կառուցած նինվե կամ նիևոս քաղաքի մասին է: Ինչպես տեսնում ենք, Դիոդորոսը, ավելի ճիշտ՝ նրա աղբյուրը, որը հավանաբար Կտեսիասն է, սխալմամբ այն տեղագրում է Եփրատ գետի վրա, մինչդեռ, իրականում, նինվե քաղաքը գտնվել է Տիգրիս գետի արևելյան ափին (Strabo, XVI, 1, 3):

18 Ասպարեղ (բնագրում՝ ԲՏԲԵՂ՝ — ստուդիոն). հունական տարբեր քաղաքնե- րում ասպարեզն ունեցել է տարբեր երկարություն, ամենատարածվածը՝ ատտիկյան ասպարեղը, հավասար էր 177 մետրի:

19 Սեմիրամիսը հավանան ավանգության Շամիրամն է: Հին աշխարհում նրա ան- վան շուրջ ստեղծվել են բազմաթիվ և բազմադան առասուղիներ, որոնց մի դասի մասն էլ կապված է հայկական միջավայրի հետ. հիշենք Խորենացու մոտ տաճկանված՝ Նա- միրամի մասին պատմող հատվածները: Դիոդորոսի այս և հետագա հատվածներում նկարագրված շատ գեպրեք ևս, հավանաբար, պիտի վերագրել առասուղական Շամի- րամին: Այսուհանդերձ, ուսումնասիրողներն իրավացի կերպով գտնում են, որ Շամիրա- մի առասուղական կերպարի հիմքում ընկած է պատմական Սամու-րամատի անձնավո- րությունը, որը թագավորության թագուհի-ինամական էր իր որդու՝ Լեղար-Նիրարի 111-ի (811—782 թթ.) զահակալության սկզբնական տարիներին: Հետագա դարերի ըն- լացքում նրա անվան հետ են կապվել սեմական Ատաբգատես (Աստուրուես, Դշտուր) — Դերկեսո դիցուհուն բնորոշ շատ գծեր:

20 Նույն դիցուհու պաշտամունքի մասին գրում է նաև Քսենոփոնը, որի համաձայն, տականի, դիցուհու տաճարը գտնվում էր ոչ թե Ասկալոնում, այլ Բոմբրիկ քաղաքում, Խալոս գետի մոտ, Եփրատից ոչ հեռու. նա գրում է. «...Այլուրոսն առաջ ընթացավ... մինչև Խալոս գետը, մի պլեթրոն լայնքով, հարուստ խոշոր և ազնիվ ձկներով, որոնց սիրիացիներ- ջը աստվածներ են համարում և թույլ չեն տալիս ոչնչացնել դրանց, ինչպես և աղավնիներ- քին» (Xenoph., Anabasis, I, IV, 9):

21 Բնագրում՝ ԲՏԲԵՂ՝ (հյուսիսարևել) — Բառացի նշանակում է՝ ստորադրյալ սլաշ- տոնյա, տեղապահ, փոխանորդ:

22 Հյուսպատես (ԿՏԻՏԵՂ՝) և Հյուդասպես (ԿՏԻՏԵՂ՝) անունները ավելի շուտ իրանական են, միչդեռ, թվում է, թե Սեմիրամիսի որդիները պետք է կրեին սեմական անուններ. այս անհամապատասխանության պատճառը, հավանաբար, Դիոդորոսի օգտագործած աղբյուրն է (այս դեպքում՝ Կտեսիասը), որը շարադրված է ևղել իրա- նական միջավայրում՝ Աթեմենյանների արքունիքում:

23 Այս հատվածում Դիոդորոսի հաղորդումը, հավանաբար, ճիշտ չէ, բանի որ ման- զաղակիր մարտակառերը երևան են եկել շատ ավելի ուշ, քան տվյալ հատվածում նկարագրված դեպքերը: Քսենոփոնը (չորրջ 435—356 թթ.) իր «Այլուրոպեդիա» երկում (դիրք 6, գլ. 1. 30) պատմում է, թե սովորական ուղղմականքերը առաջին անգամ Այու- րոս Մեծի ժամանակ (մ. թ. ա. VI դ. կես) վերածվեցին մանզաղակիր ուղղմականքերի, յու- րաբանչյուր կողմից ռազմականքի առանցքի վրա ամրացնելով մոտ մեկ մետր երկարու- թյամբ երկաթե մանզաղներ:

24 Դարեհ Ա. Վշտասպյանը (521—486 թթ.) համարվում է Արեմինյան Պարսկաստանի Վորոսթյան հիմնադիրը:

25 Դարեհ Ա-ի այս արշավանքը սկյութների դեմ տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 512 թ., այն մասնամասն նկարագրել է Հերոդոտոսը (VI, 97), որի պատմելով Դարեհի զորքի թիվը հասնում էր 700 հազարի, ներառյալ նաև նավատորմը:

26 Քսերքսեսը, Դարեհի որդին, թագավորել է 486—465 թթ., նրա արշավանքը Հուստատան տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 480 թ., որի ժամանակ մղվեց հայտնի Խերմոպիլիի հակատամբարտը:

27 Դիոնիսիոս Սիրակուսացին մ. թ. ա. V դ. վերջին IV դ. սկզբին իշխում էր Սիրակուսա բազմաթիվ և երկար պայքար է մղել կարթագենացիների դեմ:

28 Բնագրում՝ *Ξεργίδης* և *Περγίδης* սրանք խոշոր ռազմականներ էին, որոնց թիակները սեղադրված էին համապատասխանաբար՝ 4 և 5 շարքով, սրանց յուրաքանչյուրի անձնակազմը, ըստ Պլինիոսի (մ. թ. ա. II դար) բաղկացած էր շուրջ 300 թիավարներից և 120 սավազներից:

29 Այստեղ խոսքը Պունիկյան 2-րդ պատերազմին (218—201 թթ.) նախորդած տարիների մասին է:

30 Մեղացիների և պարսիկների զգեստը որոշակիորեն տարբերվում էր հին հունականից. այն բաղկացած էր գլխի համար կնգուղից, երկառ մի վերնազգեստից, որի թևերն իջնում էին ձեռքերի վրա, տարատից և երկարաճիտ կոշիկներից: Ստրաբոնը (XI, 13,9) ընդհանրապես այդ զգեստի մասին հույների տաժած արհամարհանքն է արտահայտում, դիտելով, որ պարսիկները «հանդուրժում են հագնել կանացի զգեստներ, փոխանակ մերկ կամ թեթև հագնված շրջելու և իրենց սմբողջ մարմինը տառապանքով են զգեստներով»:

31 Խորենացու (II, 64) մոտ՝ Նինասու Գրաբարյան այսպիսի գրությունը և արտառանուխյունը առավել ճիշտ է համապատասխան հունարեն բնագրի *Νινυάου* (Նինյուսս) ձևին:

32 Ելևտսուրոսը եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկիցներից և գրել է նրա առաջնական արշավանքների պատմությունը, որը, ղեկավարաբար, չի հասել մեզ:

33 Նինվեի պարիսպների երկարությունը Հերոդոտոսը (I, 178) հաշվում է 480 ասպարեզ, իսկ Ստրաբոնի մոտ (XIV, 1,5) այն 385 ասպարեզ է. հավանաբար այս վերջին թիվը ձեռագրական աղավաղում է և պետք է այն նույնպես ուղղել 365:

34 Գրկաչափ (բնագրում՝ *οργάνον*) — երկարության չափ, որը հավասար էր ասպարեզի հարյուրերորդ մասին՝ շուրջ 1,85 մ.:

35 Կանգուն (*πύργος*) — հունական երկարության չափ, որը հավասար էր 1¼ դրկաչափի՝ 24 մատնաչափի: Կար նաև «արքունի կանգուն», որը հավասար էր 27 մատնաչափի: Հերոդոտոսի պատմելով (I, 178) այս պարիսպների բարձրությունը եղել է 200 արքունի կանգուն, որը հավասար է շուրջ 100 մետրի:

36 Պլեթրոն — երկարության չափ, որը հավասար է 30,8 մետրի:

37 Ակնհայտ է Դիոդորոսի այս նկարագրության նմանությունը Խորենացու մատյանում պահպանված Վան քաղաքի շինարարության նկարագրությանը, որը պատմահայրը լիակամոր Նույնպես վերագրում է Շամիրամին: Ահա Խորենացու այդ հատվածը.

«Աստի իմն ակնկառոց լեալ այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ, հրաման տայ իրարուց և երկու հազար արանց անարունստից գործաւորաց յասորնստանեաց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոյ ընտրելոց յամենայն արունստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կաշարեալք իցեն ի յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին. և գործն հաւասար հրամանին առնայր գկատարումն»:

Նու վաղվաղակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնիճաղանճ գործաւորացն և բաղմարուեստից հանձարեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նախ դամբարտակ ղետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մաժուցեալս, անրաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կաւ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի: ...Եւ թէ զփորն սոնուլ ղէպ ումեք լինիցի, և ոչ իբր պարսատիկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել ոք զօրեսցէ: Եւ ի հեղուածս արուեստին՝ որ զքարամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարաակն, հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին:

Անդ հրամայէ զամբոխն ի բաղում դասս որոշել. և ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց պրնտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. և սյնպէս ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ, լետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամբաղունիւք պարսպօք. հանդերձ որամբք սղնձակերտիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բաղումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի սլէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս... և գեղեցիկ գունիւք և ընդարձակ փողոցիւք պկողմանս քաղաքին որոշելով: Շինէ զչքնաղս ոմանս և զգարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից ի միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զմասն ինչ ղետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ի պէտս ամենայն պիտոյից, և յարրուցմունս՝ բուրաստանաց և ծաղկոցաց. և զայլն գեղերք ծովակին յաջմէ և յահեկէ, քաղաքին և բովանդակ շրջակային յարրուցումն: Եւ զամենայն արեւելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմունս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց՝ զանազանեալք ի պաուղս և ի տերես. և բաղումս բազմարերս և ի նմա տնկեաց ովիտս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հոշակաւոր զպարսպեալն յօրինէր. և անթիւ բաղմութիւն մարդկան ի ներքս բնակեցուցանէ» (Մ. Խորենացի, Ա, ԺԶ):

38 Բարեկամ (հուն. *φίλος* — բառացի նշանակում է՝ սիրելի, բարեկամ): Անտիկ աշխարհում, հատկապես հելլենիստական տերություններում այդպես էին կոչվում թագավորի անմիջական բարեկամները, մերձավորները, որոնց միջից էլ թագավորն, ընդհանրապես, ընտրում և նշանակում էր իր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

39 Սա գրավոր աղբյուրներում վկայված առաջին քարակերտ կամուրջն է. դրա մնացորդները հայտնաբերվել են հնագետների կողմից: Նաբուքադրեզարը իր թողած արձանագրություններից մեկում այդ կամրջի կառուցումը վերագրում է իր հորը՝ Նաբոպալասարին (տե՛ս R. Koldwey, The Excavations at Babylon (english translation) pp. 197—199): Այս կարգը առանձնապես ընդունված էր Սելևկյանների արքունիքում, բայց նկատելի է նաև հելլենիստական Պերդամոնում, Պոնտոսում և այլն: Այստեղ ևս *φίλος*-ները զբաղեցրել են բարձրագույն պետական պաշտոններ: Այսպես, Ստրաբոնը պրում է. «Միհրդատ Եվպատորը այնքան հզորացավ, որ (կոլխիդա) երկիրը նրան անցավ: Որպես երկրի հյուպարքոս և կառավարիչ՝ մշտապես ուղարկվում էր ընկերներից (*σύν φίλων*) մեկը: Սրանցից էր և Մասսինոնեսը, մորս հորեղբայրը» (Strabo, XI 2, 18): Այս մասին ասե՛ս նաև II. Մ. Նիկյուշարյան, *Բյուզնդականության ժամանակների առաջացումը Հայաստանում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1966, № 4, էջ 257-262:

40 Ոտնաշափ (հուն. *πάσχιον* — ոտք) — հավասար է 30,8 սանտիմետրի:

41 Բարեկոնացիների Բել-Մարդուկ աստվածը հելլեններին հայտնի էր Զևս-Բելյոս անունով: Սա հայկական Բելն է, Աստվածաշնչի Բաազր:

42 Այս նկարագրությունը հիշեցնում է E-temen-ana-ki-ի մեծ ղիլղուրստրու Հե-րոդոտոսի պատմելով (1, 181), այն ունեցել է ութ հարկ: Այս կառույցի բարձրությունը եղել է մոտ 300 ոտնաշափ և ժամանակի ընթացքում դրա շուրջը հյուսվել է աշտա-

րակաշինության մասին Աստվածաշնչում (գիրք Մենդոց, ԺԱ) հիշատակված գրույց-առասպելը (տե՛ս The Cambridge Ancient History, vol. 1, էջ 803 և հետ.):

43 Զևս-հունական դիցարանության գերագույն աստվածը, օլիմպոսյան աստվածների հայրը, համապատասխանում է հայկական դիցարանի Արամազդին: Հերա—Զևսի քույրը՝ Կրոնոսից ու Հոնայից և նրա կինը: Հոնա-աստվածների մեծ մայրը, որը ծնել էր Զևսին, Պոսեյդոնին, Հադեսին, Դեմետերին, Հերային: Փոքր Ասիայում նա նույնացված էր Կյուրեքիին:

44 Բնագրում՝ $\tau\omicron\ \lambda\epsilon\gamma\gamma\omicron\varsigma$ — րառացի նշանակում է՝ երկարությունը. մենք թարգմանեցինք՝ բարձրությունը, քանի որ այստեղ իրոք խոսքը ոչ թե արձանի երկարության մասին է, այլ բարձրության:

45 Տաղանդը ($\tau\epsilon\lambda\epsilon\gamma\gamma\omicron\varsigma$) սկզբնապես եղել է ծանրության չափի միավոր: Ատտիկյան սաղանդը կշռել է 26,2 կգ: Հետագայում տաղանդը դարձել է նաև դրամի խոշոր միավոր, որը հավասար էր 60 արծաթ մինայի: Բաբելոնյան տաղանդը հավասար էր 200 մինայի, այսինքն՝ ատտիկյան սաղանդի նկատմամբ գտնվում էր 5:3 հարաբերության մեջ և կշռել է մոտ 44 կգ:

46 Բնագրում $\chi\alpha\rho\iota\gamma\epsilon\iota\varsigma$ — կարբեսին: Այդ տիպի բաժակների իրանը ավելի նեղ էր, որը լայնանում էր և՛ դեպի բերանի մասը, և՛ դեպի հատակը:

47 Կրատեր (րառացի նշանակում է՝ խառնարան) կոչում էին հելլեններն այն երկուեկանի: անոթը, որի մեջ գինին խառնում էին չրով: Հելլենների մոտ նման անոթները շատ էին գործածական, քանի որ նրանք գինին անխառն խմելու սովորություն չեն ունեցել: Դիոդորոսի այս հատվածում նշված հսկա կրատերները, հավանաբար, ծառայում էին որպես կրակի խառնարաններ և օգտագործվել են պաշտամունքային նպատակներով:

48 Բարելոնը մ. թ. ա. 539 թ. նվաճել է Կյուրոս Մեծը (559—529 թթ.):

49 Բնագրում՝ $\Sigma\upsilon\rho\omicron\varsigma$ — սիրիացու. պետք է, հավանաբար, լինի Ἀσσυρίους — ասորեստանցու: Դիոդորոսը այս դեպքում շփոթել է Սիրիան և Ասսիրիան:

50 Այս կինը, իրականում, ունեցել է ոչ թե պարսկական, այլ մարսկան ծագում (տե՛ս Josephi Flavii Contra Apionem. I, 141):

51 Այս «կախյալ պարտեզները» իրականում կառուցել է բաբելոնյան թագավոր Ներուկադրեզարը (605—562 թթ.) իր կնոջ՝ մարական իշխանուհի Ամյուհիայի համար: Այս մասին հաղորդում է նաև հրեա մատենագիր Հովսեպոս Փլավիոսը (Jos. Flavii Contra Apionem. I, 141):

52 Պարետակենե անունով հայտնի են երկու մարդ. առաջինը գտնվում էր Մեդիայի և Պարսկաստանի սահմանում, իսկ երկրորդը՝ Օքսոս և Յաքսարտես գետերի միջև, ներառնելով Բակտրիան և Սոգդիանեն: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է առաջինին:

53 2500 ասպարեզ = շուրջ 450 կմ: Եթե Դիոդորոսի հաղորդումը ճիշտ է, ապա այն պետք է վերաբերի Եփրատ և Տիգրիս գետերի վերին հոսանքների միջև եղած տարածությանը:

54 Տես՝ Ժանոթ. 2:

55 Այստեղ Դիոդորոսը, մեր կարծիքով, նկատի ունի Հայկական Տավրոսի լեռները:

56 Բնագրում՝ $\sigma\upsilon\lambda\iota\sigma\chi\omicron\varsigma$ — օրելիսկ:

57 Հերոդոտոսի (I, 179) պատմելով, այդ վայրը գտնվում էր Բաբելոնից 8 օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա, Եփրատի վտակ Իս գետի ակունքի մոտ:

58 1971 թ. Նյուն Արտաշատի պեղումներից բավական քանակությամբ հայտնաբերվեց այդպիսի շորացրած կուպր:

59 Ուա, ինչքան մեղ հայտնի է, այժմյան Բեհիստունի վաղագույն հիշատակությունն է սառնակագրության մեջ: Դիոդորոսի մոտ պահպանվել է այդ անվան հնագույն ձևը՝

Բագիստան, հունարենին հատուկ «*οὐ* -ոն» վերջավորությամբ: Այն թառացի նշանակում է՝ «աստվածների վայր»: Բեհիստունի ժայռի հայտնի է Աքեմենյան Դարեհ I Վշտասյանի՝ 516 թ. այնտեղ թողած եռալեզվյան (հին պարսկերեն, հլամերեն, բաբելերեն) սեպագիր մեծ արձանագրությամբ, որը ոչ միայն ունի խոշոր պատմական նշանակություն, այլև դարձել է բանալի սեպագիր արձանագրությունների վերծանման համար:

60 Ինչպես տեսնում ենք, Դիոդորոսը սեպագրերը համարում է սիրիական տառեր (այնտեղ է լինի՝ «անսիրիական»): Հետաքրքիր է նշել, որ Մովսես Խորենացին ևս (Ա, ԷԶ) վա՛րում պահպանված ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները սխալմամբ վերագրում է նույնպես Շամիրամին: Խորենացին, հավանաբար, իր պատմության այս հատվածները շարադրելիս օգտվել է Դիոդորոսից:

61 Դիոդորոսի այս սխալ հաղորդման աղբյուրը համարվում է հույն մատենագիր Կտեսիաս՝ Կնիդացին: Զարմանալի է, որ վերջինս, թեպետև եղել էր պարսից Արտաքսերքսես II թագավորի (մ. թ. ա. 404—358 թթ.) բժիշկը և ապուս էր նրա արքունիքում, չեիտի ոչ միայն Բեհիստունի արձանագրության բովանդակությունը, այլև այն, որ դրա հեղինակը իրեն հովանավորող Արտաքսերքսես թագավորի նախնին է՝ Դարեհ I Վրշտասյանը:

62 Եկրատանա (այժմ՝ Համադան) — Մեդական հնագույն քաղաք, որը մ. թ. ա. VII դարում եղել է Դելյոկիսի գլխավորությամբ կաղմակերպված մեդական ցեղերի ուժեղ միավորման քաղաքական կենտրոնը: Հետագայում դառնում է պարսկական տերության վարչական և առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկը:

63 Սա Զագրոսյան լեռնաշղթան է:

64 Պերսիս կոչվում է Պարսկաստանի կենտրոնական մասը:

65 Այս նկարագրություններով Դիոդորոսը պարզապես փորձում է բացատրել այդ վայրերում պահպանված բազմաթիվ հողաթմբերի գոյության փաստը, որոնք, իրականում, հնագույն բնակավայրերի ավերակներն են:

66 Ամմոնի պաշտամունքը տարածված էր Եգիպտոսում և Լիբիայում: Հետադարձում հունական մշակույթի ազդեցությամբ Ամմոնը նույնացվել է հունական Զևսին: Ամմոնի տաճարը հին աշխարհում հայտնի սլաոգամասուն էր, որտեղ այցելում էին հին աշխարհի թագավորները պատգամ ստանալու համար: Նույն նպատակով այդ պատգամատունն այցելել է նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

67 Խորենացին (Ա, ԺԷ) այսպես է պատմում Նինվասի ձեռքով Շամիրամի սպանության մասին. «Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք գործեց, և մեջտեղը հակառակություն ընկավ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ սկսեց, որովհետև մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այստեղ Նինվասը վրեժխնդրության համար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թագավորում է Ասորեստանի Նինվեի վրա»:

68 Այս Աթենայոսի մասին մեզ ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ:

69 Հետերա հին Հունաստանում կոչում էին անառակ կանանց:

70 Խորենացու մոտ (Ա, ԺԹ) Նինվասի և Սարգանասպալոսի միջև թվարկված են 32 թագավորներ:

71 Սարգանասպալոսը հայտնի է նաև Կոնոսկոնկոլեոսս (Խորենացու մոտ (Ա, ԺԹ)՝ «Ուարդանասպալոս, որ կոչվում էր Թոնոս Կոնկոլեոսս») անունով: Սա պատմական Ասսուր-Բանի-պալ թագավորն է, Աստվածաշնչի Ասենափառը:

72 Դիոդորոսի այս վկայությունը Սարգանասպալոսի՝ ասորեստանյան վերջին թագավորի՝ ցոփ և այլանդակ կենցաղի մասին, չի հաստատվում դրավոր աղբյուրներով, ոչ իսկ իր՝ Դիոդորոսի հետագա պատմածներով: Սսորեստանի վերջին թագավոր Սին-

շար-իշքունը ասորեստանյան հզոր գահակալների արժանի հետնորդն էր, որը մեծ եռանդով պայքարեց կործանվող տերութիւնը պահպանելու համար (The Cambridge Ancient History, v. III. 128 b 206),

73 Նորենացու մոտ (Ա, ԻԱ) Արրակեսի անունը հանդիպում է Վարրակես ձեռն, որի դաշնակիցը պատմահոր մոտ ոչ թե քաղղեացի Բելեսյունն է, այլ Պարույր Սկայորդին:

74 Այս և հաջորդ հատվածներում Դիողորոսի պատմածների մեջ պատմական ճշմարտության կորիզն այն է, որ Նինվե քաղաքն ընկավ մեղական թաղավոր Կիաքսարի և Բաղդեստանի թաղավոր Նաբոպալասարի միացյալ հարվածների հետևանքով:

75 Պափլագոնիա—մարզ Փոքր Ասիայի հյուսիսային ափին, Պոնտոսից արևելք, այժմյան Սինոպի շրջանում:

76 Բնադրում՝ γελωντ γωστρις և Հունարեն γελωντ նշանակում է «կրիա» (լատիներեն՝ testudo): Սա շարժական հզոր տախտակամած էր, որի ծածկույթի տակ պաշտպանված սակրավորները մոտենում էին պարիսպներին և սկսում իրենց քանդման աշխատանքները:

77 Բնագրում՝ γωισ (բառացի նշանակում է «խու»)։ Սա ևս հարվածող մեքենա էր, բաղկացած հսկա զերանից, որի հարվածող կողմի վրա ամրացված էր խոյի գլխի նման մետաղե հզոր դանդված:

78 Պարիսպներ քանդելու այդ պաշարողական մեքենաները սկսել են կիրառվել Բելենիստական և հռոմեական ժամանակներում:

79 Այս դեպքերը Նորենացին (Ա, ԻԱ) պատմում է հետևյալ կերպ. «Թողլով զոչ կարևորագույնն ի բանից, ասացուք որ ինչ հարկաւորն է։ Վերջին սոցա՝ որք առ ասորեստանեաց թագաւորութեամբն, և որք ի Շամիրամայ կամ թէ ի Նինոսէ, զմերն լասեմ Պարույր առ Սարղանապալլու։ Սա ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի Վարրուկայ Մարէ, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարղանապալլայ:

...Բանդի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի, ի փոքուէ կողմանց ծաղաց գաւառին ամրագունի, խորամանկագոյն ի կենցաղավարութեան և ի մարտն երեսաւոր, ծանուցեալ ջանմարդի բարս և զհեշտասէր թուլամտութիւն յուլութեան թուլոյն Կոնկողիոռոյ, խտացուցանէ բարուցն և ձեռացն առատութեամբ ի քաջացն և ի պիտանեաց արանց բարեկամս. որով և աշխարհակալութիւնն Ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեծաւ հաստատութեամբ։ Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանդուցանէ ո՞րարոյր, թագաւորութեան ձև և շուք խոստանալով նմա. և բազմամբոխս յարի արանց, և որ ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողածեոք։ Եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարղանապալլայ՝ յինքն առեալ, տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի։ Բայց այլ վերակացուս կարգեալ Ասորեստանի, փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս»:

80 Բանն այն է, որ Բելեսյուսը, իմանալով, որ Սարղանապալոսի պալատում պատրաստված խարույկի մոխիրների մեջ պետք է մնացած լինեին ամբողջ ոսկին և արծաթը, որոշում է այդ մոխիրը վերցնելով տիրանալ Սարղանապալոսի ամբողջ հարստության:

81 Հույները հենում «քաղղեացիներ» (Χαλδαῖοι) անվան տակ հաճախ հասկացել են Բարբելոնի քրմերին, որոնք զբաղվում էին նաև մողոթյամբ և աստղաբանությամբ։ Տվյալ դեպքում Դիողորոսը ևս այդ բառն օգտագործում է այս նույն իմաստով:

82 Խոսքը Սատուրն մոլորակի մասին է:

83 Այստեղ արևն ընդունված է որպես աստվածություն:

84 Համապատասխանաբար՝ Մարս, Վեներա, Մերկուրիուս, Յուպիտեր մոլորակները:

85 Բնագրում՝ Ζωδιακός — գոդիակ:

86 Խոսքը պարսից Աքեմենյան վերջին թագավոր՝ Դարեհ III Կողմանոսի (մ. թ. ա. 336—330 թթ.) մասին է:

87 Սա Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացին է (մ. թ. ա. 336—323 թթ.):

88 Խոսքը Անտիգոնոս Միականու մասին է, որը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո տիրեց նրա նվաճած երկրների մի մասի վրա: Սկանվեց մ. թ. ա. 301 թ. Մակեդոնացու հետնորդների միջև վերջինիս նվաճած ընդարձակածավալ տիրույթները բաժանելու համար մղված Իպսոսի ճակատամարտում:

89 Մակեդոնացու զորավարներից Սելևկոս I Նիկատորը (մ. թ. ա. 312—281 թթ.) ձեռք է Սելևկյան թագավորության հիմնադիրը:

90 Բնագրում՝ Συστημα (սիստեմա), բառացի նշանակում է՝ դրուբյուն, միավորում, իրավակարգ, կադմակերպություն: Մենք այն թարգմանեցինք «դաս» բառով, քանի որ այստեղ յոսքը իրոք վերաբերում է քրմական դասին:

91 Խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների մասին է:

92 Հույն խոշորագույն պատմիչ Հերոդոտոսը (485—425 թթ.) առաջինն է, որը հեղինակել է պատմական երկ բառիս իսկական առումով, ուստի և իրավացի կերպով նրան սբմել է «պատմահայր» անունը: Նրա 9 գրքից բաղկացած մատյանը, որի ամբողջությամբ հասել է մեղ, հիմնականում բովանդակում է հելլենական աշխարհի և բարբարոսների հնագույն շրջանի 240 տարվա պատմությունը: Այն սկսվում է հունական ավանդություններից, արագ անցնում է Լիդիական թագավորության պատմության, նկարագրում է Կրեսոսի գահակալությունը, սրա պարտությունը Կյուրոս Մեծից: Այնուհետև անցնում է պարսկական տերության, սրա կողմից նվաճված երկրների ու ժողովուրդների պատմությանը, նկարագրում է Պարսկաստանի բարձրագույն ու հզորացումը: Հերոդոտոսի նպատակն է եղել ոչ միայն նկարագրել կողմերի միջև տեղի ունեցած պատերազմները, այլև շարադրել նրանց ամբողջ պատմությունը: Ուստի և նրա աշխատությունը սկյութների, եգիպտացիների, թրակիացիների, փուլոգիացիների, ասորեստանցիների, պարսիկների, և այլ ժողովուրդների մասին աղգադրական և այլ տեղեկությունների անհատնում շտեմարան է: Հերոդոտոսի երկը անգնահատելի նշանակություն ունի հայ ժողովրդի պատմության հնագույն շրջանն ուսումնասիրելու համար: Այն առաջին պատմական երկն է, որտեղ հավաստի տեղեկություններ կան Հայաստանի և արմենների մասին: Այսպես, նրա պատմության մեջ տեղեկություններ կան Արեմենյանների գերիշխանության տակ գտնվող Արմենիա սատրապության մասին, Արմենիայից դանձրող հարկերի մասին (III, 93), պարսկական բանակի կազմում արմենական զորքի, նրա հանդերձանքի մասին (VII, 73), ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի մյուս երկրների հետ ունեցած առևտրական կապերի մասին (I, 194) և այլն:

93 Աքեմենյան թագավոր Քսերքսեսը (մ. թ. ա. 486—464 թթ.), Դարեհ Վշտասպյանի որդին և հաջորդը, հայտնի է 480 թ. Հունաստանի վրա կատարած իր արշավանքով, որի ժամանակ Քերմոպիլեի ճակատամարտում և Սալամիսի նավամարտում հելլենները, կովկելով հանուն ազատության, իրենց փառքով պսակեցին:

94 Իրականության մեջ Հերոդոտոսի մոտ (I, 95) տարիների դումարը ոչ թե 500 է, այլ 520:

95 Խոսքն այստեղ Փոքր Ասիայի առափնյա հունական պոլիսների՝ քաղաք-պոլետոթյունների և Մերձավոր արևելքում առաջացած տաճարային քաղաքների մասին է:

որոնք մինչև տղարսկական տիրապետությունը ինքնավար միավորներն էին և այդպիսին մնացին Հետադարձում ևս։

96 Մեր կարծիքով, այստեղ Դիոդորոսը Կյուրսարեսին է վերագրում մարական թագավորության հիմնադիր Դելոկեսի գործունեությունը (հմմտ. Հերոդոտոս, գիրք I, գլ. 96)։

97 Սա հորենացու միջոցով մեղ հասած հայկական ավանդության Աղահակն է (Մ. Խոբեհագի, Ա, իդ-իթ)։

98 Խոսքը պարսկական տերության հիմնադիր Կյուրոս Մեծի (մ. թ. ա. 550—524 թթ.) մասին է։ Սրա փաստարանմանն է նվիրված Քսենոփոն Աթենացու «Կյուրոպեդիա» հայտնի երկը։

99 Հին Հունաստանում թվագրումը կատարում էին օլիմպիականերով, որոնք տեղի էին ունենում շորս տարին մեկ։ Առաջին օլիմպիական խաղերը տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 776 թ.։ Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող տարեթիվը կլինի՝ $776 - (16 \times 4) + 1 = 776 - 65 = 711$ ։

100 Աթեմենյան թաղավոր Արտաքսերքսես II Մենմոնը գահակալել է մ. թ. ա. 405—359 թթ.։

101 Սա պարսկական գահի հավակնորդ Կյուրոս Կրտսերն է, որի անհաջող արշավանքի առիթով ստեղծվել է մեզ համար բացառիկ նշանակություն ունեցող համաշխարհային պատմագրության գլուխգործոցներից մեկը՝ Քսենոփոն Աթենացու «Անաբասիս»-ը, որի հայերեն ամբողջական թարգմանությունը լույս տեսավ վերջերս (Քսենովոն, Անարասիս, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970)։

102 Բնագրում՝ ἡλιφίθωρα — ղիփթերա, բառացի նշանակում է՝ մորթի, գրելու մագաղաթ. ունեցել է նաև «ղիրք, տարեգրություն» փոխաբերական իմաստը (հմմտ. պրսկ. «դաֆթար»)։

103 Խորենացու մոտ (Ա, իբ) մարաց (այն է՝ մեդական) թագավորների շարքը ունի նույն պատկերը՝ Վարբակես, Մողակիս, Սոսարմոս, Առտիկաս. չեն հիշատակվում վերջին երկուսը՝ Արրիանոսը և Արտայոսը։

104 Եւդոտիսները ռազմաշունչ ցեղեր էին, որոնք բնակվում էին Ուրմիա լճի և Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերի միջև։

105 Սակերը Միջին Ասիայի տափաստաններում բնակվող վաշկատուն սկյութական ցեղեր էին։

106 Տե՛ս ծանոթ. 3 և 5։

107 Նման մի դրույց հաղորդում է նաև Հերոդոտոսը (IV, 10), որի համաձայն, սակայն, Ջևսի փոխարեն իբրև հայր հանդես է գալիս Հերակլեսը, իսկ որդիներն են՝ Ագաթյուրսեսը, Գելոնոսը և Սկյութեսը։

108 Այստեղ, հավանաբար, Դիոդորոսը նկատի ունի Սև ծովի հարավային ափը։

109 Այս արշավանքի ժամանակ, որը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 630—625 թթ. միջև, սկյութները անցնելով Ուրարտուի և Սիրիայի վրայով, ավերեցին Պաղեստինը, բայց համաձայն Հերոդոտոսի (I, 105), նրանք Եգիպտոսից ետ քշվեցին Պսամմիտիքոս փարավոնի կողմից։ Այդ ավերվածությունների նկարագրությունը բերված է աստվածաշնչում (Երեմիա, Դ.Ծ)։

110 Այստեղ նկատի է առնված Հնդկաց օվկիանոսը։

111 Սրանք հայ մատենագրության մեջ հիշատակված մասքութներն են։

112 Սարաթոնը (XII, 3,9) սրանց անվանում է «ուպիտակ սիրիացիներ» (Λευκοί Σαρδοί)

113 Աղբյուրներում մի շարք տարբերակներ կան Կյուրոսի մահվան հանդամանքների մասին, բայց և բոլոր դեպքերում նշվում է, որ նա սպանվել է իր տերության արևելյան սահմաններում պատերազմ մղելիս (հմմտ. Herod, I, 214): Բացառություն է կադում: Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիան», որը ավելի շուտ բարոյախոսական պատմավեպ է, քան զուտ պատմական երկ. այստեղ Կյուրոսը խաղաղ պայմաններում, շրջապատված իր սիրելիներով, երանության մեջ մահանալուց առաջ զոհեր է մատուցում աստվածներին, իր աստվածուն երկար ճառով հրաժեշտ է տալիս իր որդիներին և բարեկամներին և փիլիսոփայական վերացականությամբ խոսում հոգու անմահության մասին:

114 Ամազոնները առասպելական էին ռազմիկներ ևն, որոնց մասին հելլենները հյուսիսից էն բնագծաթիվ զրույցներ: Այդ զրույցները պահպանվել են անտիկ հեղինակների մոտ (Հոմերոս, Պինդարոս, էսքիլոս, Հերոդոտոս, Ստրաբոն): Ամազոնների հիմնական հայրենիքը համարվում էր Կովկասը: Հունական արվեստում (խեցեղենի վրա կատարված սկարներում, որմնանկարներում) ամազոնները պատկերված են հատուկ ձևի տապարներով, որոնց նմանները հայտնաբերվում են Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում կատարվող հնագիտական պեղումների միջոցով:

115 Թերմոդոնտ — գետ Փոքր Ասիայում, թափվում է Սև ծով:

116 Արես — Հելլենների դիցարանում ռազմի աստվածը:

117 Ամազոն (Ἀμαζών) բառը, սովորաբար, ստուգաբանվում է հետևյալ կերպով: Ա = ժիտական մասնիկ, αμαζον (հնդ. է՝ ստինը) բառի հնագույն ձևը, ուստի αμαζών նշ. է՝ անստինը:

118 Արտեմիսը հունական դիցարանում որսի աստվածն էր: Տավրիսյան Արտեմիսի պաշտամունքը հայտնի է հույն ողբերգակ Եվրիպիդեսի «Իֆիգենիան Տավրիսում» ողբերգությունից:

119 Խոսքը Մեծ Մայր աստվածուհի Հոեա-Կյուբելի մասին է, որի պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Փոքր Ասիայում:

120 Անտիկ հեղինակների վկայությամբ, Ղրիմում և Սև ծովի կովկասյան ծովափին բնակվող բարբարոսները հնագույն ժամանակներում սովորություն են ունեցել իրենց մոտ ափ ընկած օտար նավաբեկյալներին զոհաբերել իրենց աստվածներին:

121 Հելիոս — Արև. այս անունով պաշտվում էր արևի աստվածությունը:

122 Հնում Կոլխիս էր կոչվում այժմյան արևմտյան Վրաստանը:

123 Տավրիկ — Ղրիմի թերակղզու հնագույն անվանումը:

124 Եթե հավատանք հոմեոսի հեղինակ Սփիդիոսին (Metamorphosi, VII, 408 և հաջ.), բույսը, որից ստացվում էր ակոնիտոն կոչված թույնը, առաջացել էր այն լորձունքից, որ կաթկթել էր դժոխքի պահուկ Կերբերոս շան բերանից, երբ Հերակլեսը նրան դուրս էր բերել դժոխքից: Ուստի և Լեթադրում են, որ այդ բույսը աճել է Սև ծովի ափին գտնվող Հերակլեսա քաղաքի մոտ, որտեղ հելլենները տեղադրում էին դժոխքի՝ Հադեսի մուտքը:

125 Կիրկին «Ոդիսականի» գործող անձերից է («Ոդիսական», Լրգ X):

126 Հստ Հոմերոսի (Ոդիսական, X, 135—574), էա կոչվող այդ կղզում Կիրկեն զբաղվում էր կախարդությամբ և իր մոտ ափ դուրս եկած նավորդներին փոխակերպում խոզերի:

127 Այս հրվանդանը գտնվում էր Լատիումի ամենահարավային մասում:

128 Արգոնավորդներ կոչվեցին Յասոնն ու նրա ուղեկիցներն այն պատճառով, որ ոսկեգեղձ մորթին հափշտակելու համար ղեպի Կոլխիս նավեցին Արգո նավով:

129 Յասոն — Թեսսալացի դուռնազն, որը գլխավորել է Արգոնավորդների արշավանքը: Որա ուղեկիցներից մեկի՝ Արմենոսի անվան հետ է կապված հայերի թեսսա-

լական ծագման մասին առասպել-վարկածը, որը պահպանվել է Ստրաբոնի մոտ (Strabo, XI, 4.6 և XI, 14, 12):

130 Աթամասը, հունական ավանդության համաձայն, հողմերի աստված էոլոսի որդին էր և բեռվտական Օրբոմենոս քաղաքի տիրակալը:

131 Հելլենոպոնտոս բառացի նշանակում է Հելլենի պոնտոս, Հելլենի ծով:

132 Այստիղ խոսքը Սև ծովի մասին է:

133 Այս դեպքում Դիոդորոսը նկատի ունի Ἰσθμός (տավրոս) բառի երկու իմաստը. մի դեպքում այն նշանակում է Տավրիկեի բնակիչ, մյուս դեպքում՝ ցուլ:

134 Δράκων (դրակոն) — նշանակում է թևավոր վիշապ. Դրակոն եղել է նաև ոսկե-պեղծ մորթին պահպանող անձնավորության անունը:

135 Κριός (կրիոս) բառացի նշանակում է խոյ:

136 Հերակլեսը հելլեն դիցաբանության ամենանշանավոր հերոսն է, որի շուրջը հյուսվել են բազմաթիվ առասպելներ, որոնցից ամենատարածվածի էությունը հետևյալն է. Հերակլեսը մուկեդոնյան պահին սպանում է իր որդիներին. իր ծանր մեղքը քաղելու համար աստվածները կարգադրում են նրան գնալ Եվրիսթեսի մոտ և ծառայել նրան 12 տարի: Այդ տարիների ընթացքում Հերակլեսը իր տիրոջ հրամանով կատարում է իր հայտ-նի 12 սխրագործությունները, որից հետո աստվածները նրան շնորհում են ազատություն:

137 Էգեսը, հերոս Թեսեսի հայրը, եղել է Աթենքի առասպելական թագավորներից մեկը:

138 Դիոդորոսի աշխատության այս 9-րդ գրքից մեզ հասել են սոսկ հատվածներ, որոնք հանդիպում են ավելի ուշ հեղինակների երկերում, այդ իսկ պատճառով Դիոդորոսը այս հատորումները որոշ չափով կրում են կցկտուր բնույթ:

139 Բնագրում՝ Κριόισος — Կրոյսոս: Մենք վերցրել ենք հորենացու միջոցով ավան-դարար մեզ հասած այդ անվան Կրեսոս ձևը: Թագավորել է մ. թ. ա. 560—546 թթ.:

140 Լյուդիա երկիրը գտնվում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում, Մյուսիա-յից հարավ. Կարիայից հյուսիս: Արեմենյան տիրապետության ժամանակ դարձավ սատ-րապուլյուն, որի կենտրոնն էր Սարդես հայտնի քաղաքը:

141 Սոլոնը (մ. թ. ա. շուրջ 638—559 թթ.) եղել է աթենական պոետ, օրենսդիր և պետական խոշոր դործիչ, որի անվան հետ են կապված Աթենքում անցկացված մի շարք քաղաքական ռեֆորմներ: Սոլոնը համարվել է հին աշխարհի «յոթ իմաստուննե-րից» մեկը:

142 Սա Կյուրոս Մեծն է (մ. թ. ա. 559—529 թթ.): Կրեսոսի գերեվարումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 546 թ.:

143 Այս մասին առավել մանրամասն պատմում է Հերոդոտոսը (I, 53 և հաջ.):

144 Հին հույները որևէ մեծ դործ ձեռնարկելուց առաջ սովորաբար դիմում էին պատգամախոսին, աստվածների կամքն իմանալու:

145 Ալյուս — գետ Փոքր Ասիայում (այժմ՝ Կրզըլ ըրմաք):

146 Հերմոս — գետ Լյուդիայի և Մյուսիայի միջև:

147 Դելփյան սրբավայրը, որը գտնվում էր Հելլադայի Փոկիս գավառում. Պառնա-սոս լեռան ստորոտին, նվիրված էր Ապոլլոնին և հայտնի էր իր պատգամատունով, որն ամենանշանավորներից մեկն էր:

148 Հստ ավանդության, Կրեսոսի որդին ի ծնե համը է եղել:

149 Պյութիա ընդհանուր անունով կոչվում էին Դելփյան տաճարում գուշակությու-ններ անող քրմուհիները:

150 Հերոդոտոսի հաղորդած ավանդության համաձայն (Herod., I, 85), Կրեսոսի համը որդու լեզուն բացվել է Սարդես քաղաքի գրավման օրը, երբ քաղաք ներխուժա-
վել էր:

պարսիկներից մեկը, Կրեսոսին հալածելիս, պատրաստվում էր մերկացրած սուրը իջեցնել թագավորի գլխին: Հորը սպառնացող մահվան վտանգին ի տես, տղայի լեղուն բացվում է և նա հանկարծ աղաղակում է. «Անօրեն, այդ ո՞ւմ ես սպանում. չե՞ս տեսնում, որ առաջ Կրեսոս թագավորն է»: Այս գրույցը գեղարվեստական ընդհանրացման մեծ ուժով օգտագործել է հայ նոր գրականության հիմնադիր Խ. Արուսեանը իր «Վերք Հայաստանի» վեպի հայտնի առաջարանում:

151 Կրեսոսի և Կյուրոսի մասին Դիոդորոսի այս հաղորդումները բացասիկ նշանակություն ունեն խորենացու «Պատմության» Բ գրքի ԺԴ գլխում ուղղորդվածները՝ ճիշտ ըմբռնելու և մեկնաբանելու համար: Այս հարցին մենք կանդրադառնանք առանձին: Այստեղ բավարարվում ենք համեմատության համար մեջբերելով պատմահոր համապատասխան հատվածները.

«Զայն ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ հրկուց, այլ բազմոց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյդ խնդրոյ արարաք: Քանզի լսէաք ի պատմութեանց՝ ոմանց՝ Կիրոսի սպանեալ գերեսոս, և բարձեալ զթագաւորութիւնն լիդացւոց: ...Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն գիրոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս տարթև քան զՄակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիրում աշխարհին, իշխեաց Խերայ և Բարելոնի. և չև ընդ Ալիսոս գետ անցեալ, զլիդականն սատակեաց զգորս, և կալաւ զԿրեսոս. և յառաջ քան ի կսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ զղեկին քարոզեցաւ. Աւաղ բախտին. միայն թէ ի տէրութեանն և ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ:

Հանգոյն զմին ասէ Եւագարոս. Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմ առ Արտաշիսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ փոշւոյն մաքուր երևէր լոյս տուրնջեանն, այլ սոս ծածկեաց նիտաձգութեամբն և ստուերացոյց զարնգակն, ձեռադորձ գիշիր զմիօրէի: արարեալ: Ոչ փախստեայ համբաւարեք լիդացւոցն թողեալ, այլ և զթագաւորն: Նոցին գերեսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: ...Ընդ այս ոչ հայարտացեալ, այլ արսասուեաց տսելով. Աւաղ փառացս տնցաւորի:

Դրէ և Սկամարոս այսպէս. Խարկանք լինէին հայարտացելոցն լիդացւոց. Կրեսեաց Պիթիայ հարցուն պատասխանելով. Կրեսոս անցեալ ընդ Ալիսոս գետ քակեսցէ զիշխանութիւնս: Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ, զինքն բակէ. քանզի կալեալ զնա պարթևին Արտաշիսի, հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ Կրեսոսի լիշեալ գլխն Սողոմոն աթենացւոյ, ասե յիւր լեղուն. Ով Սողոն, գեղեցիկ բարրառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան: Եւ լուեալ որ մերձն կային, սլատմեցին Արտաշիսի, և թէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրեսոս: Եւ զթացեալ Արտաշիսի, հրամայեաց ածել. և հարցեալ և ուսեալ, թէ զինչ է որ աղազակեացն, հրամայեաց ներել դտանջանսն:

Գրէ և Փղեգոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ պարթևն Արտաշէս, և ոչ միայն զլիդացիս վանեալ և զԿրեսոս կապեալ, այլ յնլէսպոնտոս և ի Թրակի գտարեւոցն փոխեաց գրնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետեակելով. թետաղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն: Կործանեաց զլակեղեմնացիս, փախոյց զփոկէացիս, զովկրացիք անձնատուրք եղեն, Բիտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտը անցին զամենեքումբք, ոչ այնքան թշուառացաւ Կիրոս ընդ Մասքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի սկիւթացւոցն սլահուստ. և ոչ Կամբիսէս յեթովպացիս. փոքր և Քսերքսին յԵլլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զբանձաւ և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթականօք պանծացեալ, ի յիրոց զօրացն խողխողի:

Արդ ես հաշտարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Պրիստս. որ առ Կիրոսիս և կամ Նեքտանեբրան պատմին, կամ սուտ լեալ և կամ միով անուամբ քաղում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն»:

152 Ոյկումենէ (Տե՛ս ծանոթ. 16):

153 Խոսքը մ. թ. ա. 465 թ. մասին է:

154 Աքեմենյան Արտաքսերքսես I-ը, Քսերքսեսի որդին, գահակալել է մ. թ. ա. 465—425 թթ.:

155 Սա Աքեմենյան Դարեհ II Նոթոսն է (423—404 թթ.):

156 Խոսքը Պելուպոնեսյան պատերազմից (431—404 թթ.) հետո Սպարտայի և Աթենքի միջև կնքված հաշտութեան մասին է:

157 Արտաքսերքսես II Մնեմոն (404—358 թթ.):

158 Դիոգորոսի դրքի այս ամբողջ ընդարձակ հատվածը (գլուխներ 19—31) համառոտ պատմում է այն նույն դեպքերի մասին, ինչ Քսենոփոն Աթենացու «Անարասիս» հայտնի երկը: Բայց քանի որ Դիոգորոսն օգտվել է նաև այլ աղբյուրներից, ապա նրա հաղորդած որոշ տեղեկություններ ոչ միայն լրացնում են Քսենոփոնին, այլև երբեմն տարբերվում են նրա պատմածներից:

159 Դա մ. թ. ա. 401 թ. էր:

160 Սա Կյուրոս Կրտսերն է (տե՛ս ծանոթ. 101):

161 Այլ: սատրապությունները կազմված էին Փոքր Ասիայի Միջերկրածովային ափամերձ մարզերից:

162 Խոսքը պելուպոնեսյան պատերազմի մասին է:

163 Նաւարրոս (Ναυάρρο) նշանակում է ծովակալ, նավապետ: Այսպես էր կոչվում Սպարտայում և Աթենքում նավատորմի պետը:

164 Տ-Կերա— հին հունական ռազմանալի: Եոթը շարքի վրա տեղավորված թիակներով: (Հմմտ. ծանոթ. 28):

165 Եփեսոս— հին հունական խոշոր քաղաք և նավահանգիստ՝ Փոքր Ասիայի հունական ծովափին:

166 Քսենոփոնի «Անարասիս» երկում (I, IV, 2) խելիսոփոսի բերած զինվորների թիվը ցույց է տրված 700:

167 Այս վարձկանները կազմված էին հույն ծանրազենների՝ հոպլիտներից: Սրանց արշավանքն ու վերադարձը, որը հայ ավանդության մեջ հայտնի է որպես «Նահանջ Ելուրուն», կաղմում է «Անարասիս» բովանդակությունը: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Քսենոփոն. Անարասիս, Երևան, 1970, թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի:

168 Խարդես— ամրացված քաղաք արևմտյան Փոքր Ասիայում, որը հանդիսանում էր պարսկական սատրապի նստավայրը:

169 Դեմփիս— հնագույն քաղաք Եգիպտոսում: Քսենոփոնը ևս (Անարասիս, I, IV, 2) Տամոսի՝ համարում է Եգիպտացի:

170 Պիսիդիա— լեռնային երկիր Փոքր Ասիայի հարավային մասում, Լիկիայի և Իլիկիայի միջև: Պիսիդիացիները, իրենց հարևան լիկաոնացիների, իսավրիացիների և պամփիլիացիների նման, ապրում էին Տավրոսում գտնվող բնակավայրերում ու քաղաքներում: Մինչև 5-րդ դարի կեսերը (մ. թ. ա.) նրանք պարսկական տիրապետության տակ էին, իսկ հետագայում, օգտվելով Պարսկաստանում կենտրոնական իշխանության թուլացումից, անկախացան և սկսեցին արշավել պարսիկներին ենթակա հարևան մարզերը: Պարսիկներին այնուհետև հնարավոր չեղավ նրանց լրիվ հնազանդեցնել:

171 Սա, ամենայն հավանականությամբ, Ագանայի դաշտն է:

172 Բնագրում՝ ὁὕτως ἔστιν (չինաստ Լողղ)։ Քսենոփոնը (Անաբասիս, I, 12 և հաջ.) Սյունենեսիսին անվանում է «թաղավոր»։

173 Նկատի է առնված Արտաքսերքսես 11-րդ։

174 Իսոսոս — առաինյա քաղաք Կիլիկիայում. Ասորիքի սահմանին մոտ։ Պատմության մեջ հայտնի է այն բանով, որ այստեղ մ. թ. ա. 333 թ. Աքեմենյան արքայից արքայի բազմահազար զորքը զլխովին չախչախվեց Ալեքսանյոր Մակեդոնացու կողմից։

175 Էֆորոսների կոլեգիան, թվով 5 մարդ, Սպարտայի քաղաք-պետության բարձրագույն ղեկավար իշխանությունն էր, որն ամեն տարի ընտրվում էր համայնքի ընդհանուր ժողովում։

176 Բնագրում՝ Πύλας, նշանակում է՝ դարբասներ, դռներ. գտնվում էր Կիլիկիայի և Սիրիայի միջև։ Հերոդոտոսը (V, 52 և հաջ.) պատմում է, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի կարևորագույն ճանապարհների վրա, առանձնապես ռատրապոլիսների սահմաններին և դժվարամատույց վայրերում, պարսիկները կառուցել էին ամրություններ, որոնք հույն պատմագիրը կոչում է «դարբասներ»։ Այնտեղ մշտապես կանգնած էին կայսրերն էր։ Նույն արքայից արքային հնարավորություն էր տալիս վերահսկելու ճանապարհները և, անհրաժեշտության դեպքում, ուժ գործադրելու Կիլիկիայից Ասորիք տանող այս դարբասի մասին հիշատակում են նաև Քսենոփոնը (Անաբասիս, I, IV, 4) և Ստրաբոնը (XIV, 5, 18 և XVI, 2, 8)։ Այդ դարբասը, որը կոչվում էր նաև Ամանոսյան դարբաս, գտնվում էր այն վայրում, որտեղ Ամանոս լեռը ճյուղավորվում է Տավրոսից ու ձգվում Կիլիկիայի արևելյան սահմանով մինչև ծով։

177 Մինա — հունական գրամի միավոր (տե՛ս ծանոթ. 45)։

178 Եփորոս — մ. թ. ա. 4-րդ դ. հույն մատենագիր։

179 Քսենոփոնի «Անաբասիսում»՝ Արիալոս։

180 Քսենոփոնն իր «Կյուրոպեդիա» երկում (IV, 1 30) պատմում է, թե սովորական ռազմակառքերը առաջին անգամ Կյուրոս Մեծի ժամանակ վերածվեցին մանգաղակիր ռազմակառքերի։ Առանցքի վրա ռազմակառքի յուրաքանչյուր կողմից ամրացվում էին երկաթե մանգաղներ. մոտ մեկ մետր եռկարոթյամբ։

181 Քսենոփոնը (Անաբասիս, I, VII, 10) հաղորդում է, որ արքայի զորքը բաղկացած էր 1 միլիոն 200 հազար մարդուց և 200 մանգաղակիր ռազմակառքից։ Այս թիվը պիտի համարել խիստ չափազանցված։ Վ. Տարնը W. W. Tarn, Cambridge Ancient History, vol. VI, էջ 7) գտնում է, որ ոչ միայն Քսենոփոնի, այլև Դիոդորոսի հաղորդած թվերը նույնպես չափազանցված են։ Նա ենթադրում է, որ երկու հակառակորդների բանակները թվով մոտավորապես իրար հավասար էին, բաղկացած շուրջ 30 հազար մարդուց, բայց Արտաքսերքսեսի 6.000 հեծյալների դիմաց Կյուրոսն ուներ 2.500։ Այս հանգամանքն էլ վճռեց ճակատամարտի ելքը հօգուտ Արտաքսեսի։

182 Ոկզոնապիս պեան կոչվում էր խմբերդի մի տեսակը, որը կապված էր Ապոլլոնի պաշտամունքի հետ։ Արդեն «Իլիական»-ում այդպիսի պեան երգվում է, ուղղված Ապոլլոնին, որպեսզի սա վերացնի իր իսկ ուղարկած ժանտախտը։ Պեան երգում են նաև Հեկատորի սպանությունից հետո, որպես հաղթանակի խորհրդանիշ։ Հետադաշում պեանը երգում էին ճակատամարտից հետո, որպես հաղթության երգ, կամ, դրանից առաջ, որպես ռազմերգ։

183 Ետեոկլեսը և Պոլիսիկեսը էդիպ արքայի որդիներն էին, որոնք հայրենի երկրում՝ Թեբե քաղաքում իշխանությունը զրավելու համար իրար միջև մենամարտեցին և սպանեցին իրար։ Այս զրույցը դարձել է նյութ Իսքիլեսի «Յոթը Թեբեի դեմ» և մասամբ՝ Սոփոկլեսի «Անտիգոնե» ողբերգությունների համար։

- 184 Հելլենների զորքում գիշերը բաժանված էր 3 կամ 4 պահի՝ հերթափոխությունը անցումն է հյուսիսից կենտրոնական Հունաստանի։ Այստեղ մ. թ. ա. 480 թ. սկյութների ռաբիլես խոնիրդան իր 300 քաջերով մինչև վերջին մարդը դիմադրեց Աթենանյան Քսերքսեսի բազմաճակատ զորքերին։ Նրա օրինակը դարձել է քաջազործության չափանիշ։
- 187 Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, I, I, 11 և հաջ.) Սովալենտոս ստյումփալացի։
- 188 Դիոգորոսի ձեռագիրն այս մասում թերի է։ Մեր թարգմանության մեջ անկունա-վոր փակագծերում առնված նախադասության իմաստը հեշտ է լրացվում Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի համապատասխան հատվածից։
- 189 Հունական զորքերին մթերքով օրապահիկ շէր տրվում։ Զինվորներն իրենց որա-կան պարենը գնում էին դորքին ուղեկցող առևտրականներից, եթե զորքը գնում էր ոչ իշնամական երկրի միջով։ Թշնամու երկրում զորքը ապրում էր կողոպուտի հաշվին։ Զո-րահրամանատարի կարևոր հոգսերից մեկն էլ բանակի իջևանած վայրին մոտիկ մթերքի շուկայի առկայության հարցն էր։
- 190 Կարդուխների բնակեցրած երկրի սահմանները բավական ճշտորեն որոշվում են Փսենոփոնի (Անաբասիս, գիրք 4-րդ, դլ. 1—3) հաղորդած տվյալներով։ Հարավում այն եզերված էր Խուրդիստանի լեռներով, հյուսիսում՝ Տիգրիսի վտակ Կենտրիտեսը (Բոն-տան-սու) այն բաժանում էր Հայաստանից։ Քսենոփոնի հաղորդած վկայություններից կարելի է հետևել, թե կարդուխներն այդ ժամանակ ունեցել են հարուստ զուգներ, սրահվել էն երկրագործությամբ, գինեգործությամբ, անասնապահությամբ, ինչպես և արհեստագործությամբ. հատկապես զարգացած է եղել պղնձագործությունը։ Կարդուխ-ներն արդեն գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման այն աստիճանի վրա, երբ քայքայվում են համայնական կարգերը։ Քսենոփոնից շուրջ շուրջ հարյուրամյակ հետո Ստրաբոնն արդեն վկայում է, որ զորդիները (իմա՝ կարդուխները— Ս. Կ.) ունեին ամրացված քաղաքներ և հայտնի էին որպես լավագույն շինարարներ և պաշարողակույն գործիքների հմուտ վարպետներ (Strabo, XVI, 1, 24)։
- 191 Հունիա կոչվում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափը։
- 192 Կենտրիտես կոչվում էր վերին Տիգրիսի արևելյան թևը (այնժամ Բոնտան-սու)։
- 193 Քսենոփոնի պատմելով (Անաբասիս, III, V, 17) Արմենիայի սատրապն էր Օրոնտասը (Երվանդը), իսկ Տիրիբազոսը՝ Արևմտյան կոչված Արմենիայի հյուպարքոս (Անբասիս, IV, IV, 4)։
- 194 Այս հատվածում Դիոգորոսի բնագիրն ունի ոչ մեծ բացթողում։
- 195 Փասիս անվան տակ պիսի հասկանալ Արաքսի վերին հոսանքը։
- 196 Բնադրում Նձու։ Ուսումնասիրողները, ընդհանրապես, այս անունը համա-րել են Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, V, V, 17; IV, IV, 18 և այլն) հիշատակված և Տայքում ապրող տառիների (հունարեն՝ ταυροι) ցեղանվան աղավաղված ձևը։ Բա-ղառված չէ, սակայն, որ այս դեպքում մենք դուրս ունենք հայերի «հայ-խայ» ինքնաձ-վանման հետ։ Տառիները եղել են լեռնաբնակ ցեղեր, որոնք մ. թ. ա. V—IV դդ. ապրել են Հարպասոս գետի ակունքների շրջանում։ Աստուրական սեպագիր արձանագրությու-ններում հիշատակվում է Դայաննի (ուրարտերեն՝ Դիաուեի) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է տառիների երկրի հետ։ Ուրարտական թագավորները (Մենուա, Արգիշտի, Սարգուրի) երկար պատերազմներ են մղել տառիների դեմ և հարկադրել նրանց վճարել տուրք ոսկով, արծաթով, պղնձով և անասուններով (Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 8; П. Н. Ушаков, К походам урартийцев в Закавказье, ВДИ, 1946, № 2, էջ 32; Г. А. Меликишвили, Диавхи,

ВДИ. 1950. № 4, էջ 26—42): Տառիների անունից ծագել է պատմական Հայաստանի «Տայք» գավառի անունը (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 72):

19. Այս փաստանները, հավանաբար, վերին Արաքսի շուրջն ապրող ցեղեր են եղել: Փառիանների ցեղանունից էլ ծագել է պատմական Հայաստանի «Փայան» գավառի անունը (Հ. Մանանդյան, նույն աղբյուր):

198 Այս խաղաղաներին (χαλδαῖοι) չպետք է շփոթել հարավային Միջագետքի նույնանուն ցեղի հետ: Սրանք բնակվում էին Սև ծովի հարավարևելյան ծովափից ոչ հեռու (տե՛ս Բ. Բ. Пуотровецкун, Урарту, Ереван, 1944, էջ 328), իսկ ձ. Մարկ-վարտը ենթադրում է, որ այս խաղաղաները ուրարտացիներն էին, որոնց մի ժամանակ Հեհման-Հաուպտի ազդեցության տակ դիտության մեջ անվանում էին «Խալպեր» (J. Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 229—230 չմատ. նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 68—69):

199 Քսենոփոնի մոտ՝ (Անաբասիս, IV, VII, 18) Հարպասոս:

200 Սկյուտիները (բնագրում՝ Σκυθῖοι, Անաբասիսում (IV, VII, 18 և IV, VIII, 1)՝ սկյութիներ) այդ ժամանակ բնակվում էին Տրապիզոնից հարավ դանվող լեռնային վայրերում: Սրանք հետնորդներն են VIII դարի վերջին Հյուսիսային Կովկասից Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական այն ցեղերի, որոնց հարվածներից մեծապես տուժեց Ուրարտու պետությունը: Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական ցեղերի ցասին տե՛ս Բ. Բ. Пуотровецкун, Урарту, Ереван, 1944, էջ 295—324: Չմատ. նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 73:

201 Դյումնասիա (Անաբասիսում (IV, VII, 19)՝ Դյումնիաս): Այս քաղաքի տեղադրությունը վիճելի է: Ուսումնասիրողների մեծ մասը ենթադրում է, որ այն գտնվում էր Բայրաթյան գոգավորությունում. Ծորիս դեղի ակունքների շրջանում: Բուսրովին այլ կարծիքի է Հ. Մանանդյանը, որը Հարպասոս գետը նույնացնելով Արաքսի հետ, ոտնում է, որ Դյումնիաս քաղաքը, հետևաբար նաև սկյութիների հրկիրը, գտնվում էր այժմյան Լենինականի վայրում (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 13—17: նույնի՝ Քննական տեսություն..., հ. 1, էջ 64): Ավելի հավանական պիտի համարել առաջին տեսակետը, քանի որ, ինչպես պատմում է Քսենոփոնը, ուղեցույցը հայտարարում է, թե հելլեններին «հինգ օրվա ընթացքում կառաջնորդի այնպիսի մի վայր, որտեղից կտեսնեն ծովը» (Anabasis, IV, VIII, 20):

202 Բնագրում՝ Χητιοί. Քսենոփոնի մոտ՝ (Անաբասիս, IV, VII, 21) Խեթես (Χητες): Այս լեռան տեղադրությունը վերջնականապես չի որոշվել:

203 Կարդոնների ցեղն ապրում էր Պոնտոսում: Նրանց հիշատակում է դեռևս մ. թ. ա. VI—V դդ. մատենագիր Հեկատեոս Միլետացին: Մակրոններին և նրանց երկիրը առավել մանրամասն նկարագրել է ականատես Քսենոփոնը, իր «Անաբասիս» երկում (IV, VIII, 1—8):

204 Սև ծովի հարավարևելյան ափերին պատահող նման թունավոր հատկություններով օժտված մեղրի մասին հաղորդում են անտիկ այլ հեղինակներ ևս: Վնասակար այդ հատկությունները կապված են տեղի թունավոր բուսականության հետ: Հանապարհորդները պատմում են, թե այդպիսի մեղր մինչև օրս էլ պատահում է այդ վայրերում: Այդ մեղրը վնասազերծելու նպատակով բնակիչները նորից այն եռացնում են ու խառնում շաքարով, որից հետո մեղրը դառնում է օգտագործելի:

205 Տրապեզունտ քաղաքը հունական հնագույն քաղաքներից էր Սև ծովի հարավային ափին, այժմյան Տրապիզոն քաղաքի վայրում: Հունական ավանդության համաձայն, այն հիմնվել է մ. թ. ա. VIII դարի կեսերին Միլետի գաղութ Սինոպեի կողմից:

206 «Արդո» — առասպելական նավ, որով, ըստ հունական ավանդության, կատարվեց առաջին հեռավոր ծովագնացությունը. «Արգո» նավով ճամփորդել են հունական հերոսները Պելպի Կոլխիդա, ոսկեզնդ մորթին ձեռք բերելու համար։ Նավի անունով նրանք կոչվել են արգոնավորդներ։ Արգոնավորդների մասին առասպելը ավելի հին է, քան Հոմերոսի պոեմները։ Արգոնավորդների արշավանքը կատարել է հոմերոսյան հերոսներին նախորդած սերունդը։ Յասոնի և նրա ուղեկիցների անվան հետ «կապված» գրուցները առանձին նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի կազմավորման խնդրի հետ կապված։ Դի շարք հարցերի ուսումնասիրման համար։

207 Կերասունտ քաղաքը հին հունական գաղութ էր Տրապեզունտ քաղաքից արևմուտք։ Այժմ էլ Սև ծովի հարավային ափին կա նույնանուն քաղաք, սակայն, հավանաբար, ոչ հին քաղաքի վայրում։

208 Մոսինոյկներ — հունարեն բառացի նշանակում է փայտե կառույցներում ապրողներ։ Թերևս սա տեղական անվան հույների կողմից արված ժողովրդական ստուգաբանություն է։ Ստրաբոնը նույն այդ ցեղերին անվանում է դարձյալ հունարեն «Ապտակոմիտներ» բառով, որը նշանակում է՝ յոթ գյուղերում ապրողներ։ Մոսինոյկների մասին հետաքրքիր դիտողություններ ունի Մ. Ի. Մաքսիմովան հարավարևելյան Սև ծովի ափի հնագույն ցեղերին նվիրված իր հոդվածում (М. И. Максимов, Местное население юго-восточного Причерноморья по «Анабасису» Ксенофонта, ВДИ, 1951, № 1)։ Մոսինոյկներին հիշատակում են մի շարք հնագույն մատենագիրներ, սկսած Հեկատեյոս Միլետացուց։ Այդ ցեղերը ապրելիս են եղել Կերասունտից արևմուտք, մերձափնյա անտառախիտ լեռներում։

209 Բնագրում՝ ԴՁԴԻ, բառացի նշանակում է՝ ընկույղ, բայց այս դեպքում խոսքը շուգանակի մասին է, մի բան, որ պարզորոշ է Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի համապատասխան հատվածից (V, IV, 29)։

210 Տիրարենե երկիրը գտնվում էր մոսինոյկների երկրից արևմուտք։ Հերոդոտոսի վկայությամբ (III, 94), տիրարենեների երկիրը Գարեհ 1-ի ժամանակ ընդգրկված էր պարսկական պետության 19-րդ սատրապության մեջ։ Բայց Քսենոփոնի վկայություններից հետևում է, որ նրանք ևս, իրենց հարևան մոսինոյկների, կոլխերի խալկոբների նման, ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել։ Այս հանդամանքը պիտի վերագրել մի կողմից Աթենյանների կենտրոնական իշխանության թուլացման, մյուս կողմից լեռնային տեղանքի անմատչելիության և բնակիչների ուղիմատենչ ոգուն։ Տիրարենեներն, ընդհանրապես, նույնացվում են սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված տարալների հզոր ցեղի հետ (И. Д. Джавахишвили, Основные историко-экономические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, ВДИ, 1939, № 4; В. А. Куфтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, Вест. муз. Груз., XII, 9, 1941 г.)։

211 Կոտյուորա քաղաքի ճշգրիտ տեղը դեռևս հայտնի չէ։ Ենթադրում են, որ այն գտնվում էր ժամանակակից Օրդու բնակավայրի տեղում W. Hamilton, Researches in Asia Minor. Pontus and Armenia, I, London, 1842, էջ 251)։ Մ. Թ. շեմին Կոտյուորան արդեն կորցրել էր իր նշանակությունը և վերածվել էր ոչ մեծ գյուղի (Strabo, XII. c. 548)։

212 Հերակլեան Սև ծովի հարավային ափին գտնվող հունական խոշորագույն քաղաքներից էր։ Գտնվում էր այժմյան էրեյլի («Հերակլեա» անվան աղավաղված ձևը) քաղաքի տեղում։ Սինոպս — խոշորագույն հունական քաղաք Փոքր Ասիայի հյուսիսային ծովափին, այն հիմնել էին միլետացիները մ. թ. ա. VIII դարում։

213 Խոսքը պոնտական թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի մասին է (մ. թ. ա. 111—63 թթ.):

214 Հստ շունական դիցաբանության, Հերակլեսը 12 գերմարդկային սիրանքսեր կատարեց: Դրանցից մեկն էլ այն էր, որ նա կարողացավ իջնել ստորերկրյա աշխարհ, Հադեսի թագավորության սահմաններից ներս և առևանգել Հադեսի անքուն սլահակ երևալիսանի շուն Կերբերոսին:

215 Քրյուսոպոլիս (Χρυσόπολις) քաղաքը գտնվում էր Բոսփորի ասիական ափին, Բուզանդիոնի դիմաց:

216 Խոսքը մ. թ. ա. 396 թ. հելլեններից պարսիկ սատրապ Տիսսափոնեսի կրած մի շարք պարտությունների մասին է:

217 Ագեսիլաոս — լակոնացիների բասիլևսը մ. թ. ա. 399—358 թթ.:

218 Այսինքն՝ մ. թ. ա. 386 թ.:

219 Այս Օրոնտեսը Արմենիայի նախկին սատրապն էր, որը սմունացած էր սյար-սից սրբա Արտաքսերքսեսի դստեր հետ:

220 Ուա, հավանաբար, նույն Տիրիբագոսն է, որը Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, IV, IV, 4) հիշատակված է որպես արևմտյան Արմենիայի Հյուպարքոս:

221 Փոկայա և Կյումե — պարսից տիրապետության տակ գտնվող հունական քաղաքներ Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափին:

222 Կարիա — երկիր Փոքր Ասիայի ծայր հարավարևմտյան հատվածում:

223 Կիտիոն — ծովափնյա քաղաք Կիպրոսում:

224 Նալամբոս — նավահանգիստ Կիպրոսում, ալժմյան նույնանուն բնակավայրի մոտ:

225 Պյութո — Իելիփյան տաճարի պատգամախոս քրմուհին:

226 Այս խոսքերի իմաստն այն է, որ ինքը՝ Տիրիբագոսը չէր կարող պատգամախոսին հարցրած լինել ապստամբության մասին, որը, հաջողության դեպքում, կհանգեցներ նաև արքայի սպանության:

227 Եկարագրված դեպքերը կատարվել են մ. թ. ա. 362/1 թթ.:

228 Մավսոլոսը հայտնի է իր կառուցած դամբարանով, որն իր անունով կոչվել է Մավսոլոսում:

229 Այս Օրոնտեսը նույն անձն է, որը Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում հիշատակված է իբրև Արմենիայի սատրապ. պիտի ենթադրել, որ նա այդ ժամանակ արդեն ղրկվել էր Արմենիա սատրապությունից:

230 Այս Արտաբազոսը որդին էր Փոյուգիայի սատրապ Փառնաբուդոսի և Ասյամեի՝ Արտաքսերքսեսի դստեր:

231 Միթրոբարզանեսը Դատամեսի աներն էր, որը դավաճանել էր իր փեսային:

232 Նախորդ հատվածներում Դիոդորոսը պատմում է 352/1 թթ. Հունաստանում պոլիսների միջև մղված քաղաքական սուր պայքարի մասին:

233 Այսինքն՝ 337/6 թ.:

234 Այսինքն՝ 336/5 թ.:

235 Խոսքը Մակեդոնիայի թագավոր, Ալեքսանդր Մակեդոնացու հոր, Փիլիպպոս II-ի մասին է (մ. թ. ա. 360—336 թթ.):

236 Ատտալոսը և Պարմենիոնը Փիլիպպոս Մակեդոնացու զորավարներից էին: Այս երկուսին հետագայում սպանեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին. Ատտալոսին 336 թ., իսկ Պարմենիոնին՝ 330 թ.:

237 Փոքր Ասիայի հելլենական քաղաքների աղատության կարգախոսը Փիլիպպոս Մակեդոնացու, իսկ հետագայում՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու համար նախ և առաջ ունեցի:

բաղաբաղական նշանակություն։ Այդ ազատությունը նշանակում էր ոչ ավելի, քան քաղաքական ազատագրում պարսկական լծից (տե՛ս Ս. Մ. Կելլաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրվագներ, Երևան, 1970, էջ 50—78)։

238 Հելլենները անասունը պահարկելուց առաջ նրա դուրսը դարդարում էին պսակով։
239 Հաղարապետը (ἡγεμὼν) պարսկական տերության բարձրագույն պաշտոնյաներից մեկն էր և ուներ առավելագույն վարչատնտեսական, քան թե ռազմական բնույթ։ Հետագայում այդ պաշտոնին հանդիպում ենք Արշակունյաց Հայաստանում։ Բուցառումը չէ, որ հաղարապետի պաշտոնը գոյություն է ունեցել նաև Արտաշեսյան Հայաստանում։

240 Սա Գարեհ III Կողոմանոսն է (մ. թ. ա. 336—330 թթ.), որը թագավոր դառնալուց առաջ, ինչպես հաղորդում է Հուստինոսը, եղել է Արմենիայի սատրապ (M. Juniani Justini Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, X, 34—5)։

241 Խոսրե Արտաքսերքսես II-ի (մ. թ. ա. 405—359 թթ.) մասին է։
242 Այստեղ նկատի է առնված Արտաքսերքսես III Օքոսը (359—338 թթ.)։
243 Հին հունական խոշոր և վաճառաշահ Կուդիկոս քաղաքը գտնվում էր Հելլեսպոնտոսի (Մարմարայի ծով) ափական ափին։

244 Իդա լեռը գտնվում էր պատմական Տրոյայի շրջանում։
245 Մակեդոնացիների անվան տակ Դիոդորոսը այս հատվածներում նկատի՝ ունի Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերին։

246 Արքանդր Մակեդոնացու արշավանքների պատմության հեղինակ Արրիանոսը (Arriani, De expeditione Alexandri, Lipsiae, 1873, I, 13) տարբեր ձևով է պատմում այդ հակառակորդի մասին։ Ըստ նրա, հարձակումը տեղի է ունեցել Երեկոյան մոտ և հռանդակոսի ստորին հոսանքում, որտեղ գետը հոսում է հարթավայրով։ Նա, ինչպես և Պլուտարքոսը Ալեքսանդրին նվիրված կենսագրության մեջ (Plutarchi vitae, Alexandri, XVI) գրում է, որ մարտը տեղի է ունեցել գետը անցնող մակեդոնացիների և գետափին կանգնած պարսիկների միջև, մինչդեռ Դիոդորոսի այս նկարագրության մեջ այն տեղի է ունենում լուսաբացին, այն բանից հետո, երբ մակեդոնացիները առանց դժվարության անցնում են գետը։

247 Արսամենեսը Արրիանոսի (De exped. Alexandri, II, 4, 5) և Կուրտիոս Խուրտիոսի (Historiae Alexandri Magni, Lipsiae, 1816, III, 4, 3,) մոտ՝ Արսամես այդ ժամանակ Կիլիկիայի սատրապն էր։ Սա, մեր կարծիքով, պետք է լինի այն նույն Արսամեսը, որը Արեմենյան տիրապետության տապալումից հետո դառնում է Սելևկյանների ներկա Կոմագենեի ոչ մեծ թագավորության հիմնադիրը։ Սրա անունը հիշատակված է Նեմրուդ լեռան հայտնի հուշարձանում, որպես Անտիոքոս I Կոմագենացու նախնի (K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nord-syrien, Berlin, 1890)։

248 Արսիտեսը Հելլեսպոնտյան Փոյուգիայի սատրապն էր։
249 Հուստինոսը (Justini Juniani Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, Lipsiae, 1915, XI, 6, 11) պարսկական զորքի թիվը հասցնում է 650 հազարի, իսկ ըստ Արրիանոսի (De exped. Alexandri, I, 14, 4) պարսիկներն ունեցել են 20 հազար հետևակ և նույնքան հեծյալ։

250 Քնագրում՝ ՏԻՄԵՆԵՅԵ, բառացի նշանակում է՝ տոհմակիցներ։ Այդպես էին կոչվում Արեմենյան (հետագայում նաև Արշակունյաց) Պարսկաստանում բարձր ազնվականության ներկայացուցիչները։ ավելի ուշ հելլենիստական միապետություններում

ևս այդ պատվավոր տիտղոսը շնորհվում էր արքային մոտիկ մարդկանց։

251 Կլեյտոսը Ալեքսանդր Մակեդոնացու թիկնապահներից էր։

252 Խոսքը Սպիթրիդատես և Հոոսակես էղրայրների մասին է։

253 Դիոդորոսը նախորդ հատվածներից մեկում (XVII, 18, 1) նյատմում է, որ Ալեքսանդրը պատգամախոսի գուշակությունից հետո զոհեր է մատուցում Աթենասին և իւր զրահը նվիրարբերելով դիցունուն, փոխարենը վերցնում է նրա տաճարում գտնված զրահներից լավագույնը։

254 Արրիանոսի մոտ (I, 16,3) պարսկական սպանված առաջնորդների ցուցակն ավելի երկար է, սակայն աշնտեղ բացակայում է Դարեհի կնոջ եղբոր Ատիդյունսի անունը։

255 Ալեքսանդրը, բնական է, թաղում է ոչ թե պարսիկ սպանվածներին, այլ իր բանակի զոհերին, որոնց թիվը փոքր էր։

256 Իր այս ծառայության դիմաց Միթրինեսը, իբրև հատուցում, Ալեքսանդրից ստանում է դեռ չնվաճված Արմենիայի սատրապությունը։

257 Խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորահրամանատարների մասին է, որոնց երիտասարդ արքան իր զորքերի մի մասով ուղարկել էր Փոյուգիայի վրայով, մինչդեռ ինքը զբաղված է առափնյա քաղաքները նվաճելու գործով։

258 Իսր երկու Փոյուգիա. 1) Մեծն Փոյուգիա կամ, պարզապես, Փոյուգիա, որը գտնվում էր կենտրոնական Փոքր Ասիայում և 2) Հելլեսպոնտյան Փոյուգիա կամ Փոքր Փոյուգիա, որը գտնվում էր Հելլեսպոնտոսի փոքրասիական ափին։

259 Խոսքը պարսից արքա Դարեհ III-ի մասին է։

260 Հուստինոսը նույնպես (XI 9,1) այդ զորքի թիվը համարում է 400 հազար, իսկ Արիանոսը (II, 8,8)՝ 600 հազար։

261 Պյուլալ (Πύλας) բառացի նշանակում է «դռներ, դարբասներ»։ Բնագրից պարզ չէ, թե դրանք ո՞ր դարբասներն են՝ Կիլիկյա՞ն, թե՞ Սիրիայի։ Հավանաբար այստեղ նկատի է առնված վերջինը, որը գտնվում էր Իսսոս քաղաքից հարավ, Արրիանոսը (II, 5,1) պարզապես ասում է՝ «մյուս դարբասներ»։ Հերոդոտոսը (V, 53 և հաջ.) պատմում է, թե Աքեմենյան Պարսկաստանի կարևորագույն ճանապարհների վրա, առանձնապես սատրապությունների սահմաններին և դժվարամատույց վայրերում, պարսիկները կառուցել էին ամրություններ՝ «դարբասներ»։ Այնտեղ մշտապես կանգնած էին լինում կույազորերը։ Սա արքայից արքային հնարավորություն էր տալիս վերահսկելու ճանապարհները և անհրաժեշտության դեպքում ռազմական ուժ գործադրելու։

262 Այս տեսարանը պատկերված է Պոմպեյ քաղաքի ավերակների մեջ հայտնաբերված խճանկարներից մեկում (Diodorus of Sicily, in twelve volumes, vol. VIII, Loeb Classical Library, London, 1963, էջ 213, ծան. 1)։

263 Դուրտիոսի մոտ (III, 11, 10) սպանվածներն են՝ Ատիդյունեսը, Հոեոմիթրեսը և Եգիպտոսի սատրապ Սաբակեսը, իսկ Արրիանոսի մոտ (II, 11, 8)՝ Արսամեսը, Հոեոմիթրեսը, Ատիդյունեսը, Եգիպտոսի սատրապ Սաբակեսը և Բուբակեսը։

264 Խիտոն— ներքնազգեստ, որը հագնում էին մերկ մարմնի վրա։

265 Դիոդորոսի ձեռագրի այս հատվածում նկատելի է ինչ-որ բացթողում, Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված նախադասությունը C. Bradford Welles-ի առաջարկած վերականգնման թարգմանությունն է (տե՛ս Diodorus of Sicily, v. VIII, Loeb Classical Library, London, 1963, էջ 219)։

266 Բնագրում՝ οὐ πείσεις (բառացի նշանակում է՝ տղաներ, պատանի ստրուկներ)։

267 Հևտայրոս (Ἑταῖρος) բառացի նշանակում է՝ ընկեր, ուղեկից, մերձավոր։ Սովորաբար հետայրոսների հեծելազոր կոչվում էր մակեդոնական թագավորի արքունի

հեծյալ թիկնապահ գունդը: Հետագայում այսպես կոչվում էին մակեդոնացիների ընտրանի հեծյալ զինվորականները:

268 Սիսյունգամիրիսը (կա նաև Սիսիգամիրիս ձևը) Դարեհ III-ի մայրն էր:

269 Հելլենիստական պետություններում մեծ դեր են խաղացել թագավորի ընկերները (φίλοι), որոնք կազմելով թագավորի անմիջական շրջապատը, զբաղեցնում էին պետական տարրեր պաշտոններ: Բացի սովորական ընկերներից, կաին առաջին ընկերներ (πρώτοι φίλοι), հարդված կամ պատվավոր ընկերներ (τεταμένους φίλοι) և հախամեծար (πρωτεύουσας), կամ առավել պատվավոր (πλεονεκτεταμένους) ընկերներ: Այս հարցի մասին տե՛ս Ո. Մ. Կրկյաշաբյան, Բղեշխությունների առաջացումը Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4, էջ 260—261:

270 Դիոդորոսը միակ հեղինակն է, որը խոսում է այդ նամակը կեղծելու մասին: Ինքնուրույն հայտնի է, որ Դարեհը երեք անգամ դիմել է Ալեքսանդրին հաշտության առաջարկով: 1) Իսսոսի ճակատամարտից հետո: Հուստինոսը (XI, 12, 1—2), Արրիանոսը (II, 14) և Կուրտիոս Ռուֆոսը (IV, 1, 7—14) հաղորդում են, թե Դարեհն իր այս առաջարկով պահանջում էր Ալեքսանդրից հեռանալ Ասիայից և վերադարձնել բոլոր գերվածներին՝ փրկագին ստանալով (Հուստինոս, Կուրտիոս) կամ առանց փրկագնի (Արրիանոս): 2) Ալեքսանդրի կողմից Տյուրոս քաղաքի դրավումից հետո: Դարեհն այս անգամ արդեն առաջարկում էր կնության տալ իր աղջիկներից մեկին և զիջել Ալլուս դեոից արևմուտք ընկած ամբողջ երկիրը (Կուրտիոս, IV, 5, 1—8) կամ թագավորության մի մասը (Հուստինոս, XI, 12, 3—4): Սա մոտավորապես նույնն է, ինչ Դիոդորոսի հիշատակած նամակի բովանդակությունը: 3) Եգիպտոսից Ալեքսանդրի վերադառնալուց և Գալլոսիայի ճակատամարտից առաջ: Այս անգամ Դարեհն առաջարկում է կնության տալ իր մյուս աղջկան և Եփրատ գետից արևմուտք ընկած ամբողջ երկիրը, ինչպես նաև 10 հազար (Արրիանոս, II, 25) կամ 30 հազար (Դիոդորոս, XVII, 54, 1—6, Կուրտիոս IV, 11; Հուստինոս, IX, 12, 7—8) տաղանդ հատուցում:

271 Կերին սատրապություններ կամ վերին երկրներ ասելով, անտիկ հեղինակները ենթադրել են Հայաստանը, Սեդիան, Պարսկաստանը՝ և այլն:

272 Ըստ Հուստինոսի (XI, 2, 5) պարսկական զորքերի ընդհանուր թիվը եղել է 500 հազար, ըստ Արրիանոսի (II, 8, 6)՝ մեկ միլիոն հեռեակ և 40 հազար հեծյալ, իսկ ըստ Կուրտիոսի (IV, 12, 13)՝ 200 հազար հետեակ և 45 հազար հեծյալ:

273 Այլ ձևապրերում՝ երկու կամ հինգ հազար տաղանդ:

274 Այլ ձևապրերում՝ երեք հազար տաղանդ:

275 Պարսիկների մոտ (ինչպես նաև հետագայում Սելևկյանների պետության մեջ) ընդունված կարգ էր, որ թագավորն իր ընդարձակ տերության իշխանությունը բաժանում էր թագաժառանգի հետ:

276 Տե՛ս ծանոթ. 16:

277 Բնագրում՝ ἄρχοντες (ἀρχοί = արծաթ, ἀντί = վահան)։ Սրանք Ալեքսանդր Մակեդոնացու ընտանիքում 3. 000 հոգուց բաղկացած թագավորի հետեակ թիկնապահների հատուկ զորագունդն էին կազմում, որոնք կրում էին արծաթե թերթիկով ծածկված վահաններ և հռչակված էին իրենց քաջությամբ և մարտունակությամբ: Այդ անունը կրող զորագնդի հանդիպում ենք նաև հետագայում՝ Սելևկյան թագավորության ժամանակ: Այլ դեպքերում, հատկապես Ալեքսանդրի ժառանգներին վերաբերող հաղորդումներում, արծաթ՝ վահանակիրները՝ արգիրասպիդները, անվանված են հյուսկասպիտաններ՝ ὑπασπισται (W. W. Tarn, Alexander the Great, v. II, London 1948 թ. 216):

278 Մակեդոնական փաղանջը կազմակերպված էր տերիտորիալ հատկանիշով և լուր-
րաբանչյուր զորամաս կոչվում էր այն տեղանունով, որի ընակիչներից էր այն կազմված։

279 Փթիոտիս— երկրամաս Խեսսալիայում։

280 Մալիս— երկրամաս հյուսիսային Հելլադայում։

291 Լոկրիս և Փոկիս— կենտրոնական Հելլադայի գավառներ։

282 Սարիսսա կոչվում էր մակեդոնական հետևակի նիզակը, որի երկարությունը հաս-
նում էր 5—6 մետրի։

283 Ուա, հավանաբար, արքունի թիկնապահ հեծելազունն էր, որը, ըստ երևույթին,
զլլավորում էր հազարապետը։ Ուսանլան արքունիքում հազարապետության բարձրա-
դույն պաշտոնի արմատները, հավանաբար, պիտի փնտրել այստեղ, Աքեմենյանների
արքունիքում։ Եթե այդպես է, ապա նկատելի է, որ այն սկսելով իրըև զինվորական
պաշտոն, հետագայում դառնում է ամենակարևոր վարչատնտեսական պետական պաշտոնը
պարսկական արքունիքում, որի նմանությամբ այդ պաշտոնը առաջանում է նաև Հայաստա-
նում, Արշակունի թագավորների արքունիքում։

284 Բնագրում μάλοφόροι այս անունը կրում էին արքայի հետևակ թիկնապահնե-
րը, որոնց նիզակի ծայրին կար մետաղե խնձորաձև (հուն. μάλον-խնձոր) դնդիկ։

285 Հերոդոտոսի (I, 125) պատմելով, մարդերը եղել են իրանական վաշկատուն
ցնդեր։ Քսենոփոնը (Anabasis, IV, III, 4) մարգերին հիշատակում է Արմենիայի սատ-
րապ Սրոնտասի և Սրտուխասի զորքերի կազմում։ Ստրաբոնը (XI, 13,3, հմմտ. նաև XI,
7,1 և 8,1) հաղորդում է, որ մարդերը ապրում էին հայկական լեռնաշխարհի հարավում։
Աշխարհագիր Պտղոմեոս Կլավդիոսի վկայությամբ (Ptol., V 12,9) մարդերը բնակվում
էին Տիգրիսի ակունքներից արևելք։ Մարգերի մասին տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական
տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Երևան, 1944, էջ 69—70։

286 Կոսսայների իրանական ցեղը ապրում է Ջագրոսյան լճոների շրջանում։

287 Այս դեպքը տարբեր հեղինակներ տարբեր ձևով են սլատմում։ Ըստ Դիոդորոսի,
Ալեքսանդրը շէր ստացել Պարմենիոնի խնդրանքը օգնության մասին և վերջինս ինքը
կարողացավ դուրս գալ ստեղծված ծանր վիճակից։ Ըստ Կուրտիոսի (IV, 15, 6—8; 15,
1—4) և Պլուտարքոսի (Alexander, XXII, 3—4), Ալեքսանդրը ստանում է նրա խոնդ-
րանքը, բայց ետ չի դառնում, իսկ ըստ Արրիանոսի (III, 5,1), Ալեքսանդրը ստանում է
նրա խնդրանքը և վերադառնալով օգնում Պարմենիոնին։

288 Նույն դեպքերը նկարագրող մյուս հեղինակների մոտ այս թիվը տարբեր է.
Կուրտիոսի մոտ (IV, 16, 26) 40 հազար, Արրիանոսի մոտ (III, 15,6) 300 հազար։

289 Ըստ Կուրտիոսի (IV, 16, 26) սպանվել է 300 մակեդոնացի, իսկ ըստ Արրիանոսի
(III 15,6)՝ 100 մակեդոնացի։

290 Արմենիան Միթրինեսին հանձնելը, պարզապես, կրում էր ձևական բնույթ, քանի
որ այդ երկիրը դեռևս չէր նվաճվել և Լորեթ էլ չնվաճվեց Ալեքսանդրի կողմից, ուստի և
Միթրինեսը երբևք չտիրեց Արմենիային։

291 Մինա-կոռի և դրամական միավոր, կազմում էր տաղանդի 1/60 մասը և հավա-
սար էր 100 դրախմայի։

292 Սիտտակենեն գտնվում էր Բաբելոնիային զուգահեռ դեպի արևելք, Տիգրիս գետի
ձախ ափին։

293 Բնագրում՝ ἀστύας — բառացի նշանակում է՝ առանց դռնմի, առանց նշանի։

294 Դահեկան (բնագրում՝ ὄαρειχός, նշանակում է՝ դարհահական) — պարսկա-
կան ոսկեդրամ, մոտ 5,40 դրլար արժեքով, որի գնողունակությունը, սակայն, եղել է
ավելի բարձր։ Այն կշռում էր 8,40 գրամ։ 3000 դահեկան=1 տաղանդ=մոտ 26 կգ։

295 Բնագրում՝ παῖδες — նշանակում է՝ տղաներ, ծառաներ։

- 296 Փիլոտասը Պարմենիոնի որդին էր, Ալեքսանդրի մտերիմ ընկերներից։
- 297 Ընա Պասիտիդորիս գետն է Սուսիանե երկրում, այն չպետք է շփոթել բուն Տիգրիս գետի հետ։
- 298 Մաղետեսի անունը Կուրտիոսի մոտ (V, 3, 4) հանդիպում է Medates փկամ Madates ձևով, որը կարելի է հասկանալ իրրև Մարատուր, կարելի է նաև դիտել որպես Ապպիանոսի մոտ (Appian., Syr., 48) հանդիպող Μαγδαλένη (Մագադատես) անվան ազավաղված ձևը, Այս վերջին անունը կրում էր Տիգրան Բ-ի զորավար-կուսակալներին մեկը։ Մարկվարտը (Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, Berlin, 1901, էջ 174) Մագադատես անունը ուղղում է Բագադատես, այն նույնադնելով Բագարատ անվան։
- 299 Պերսիս— Պարսկաստանի կենտրոնական մարզերից մեկը Պարսից ծոցի ափին (այժմ՝ Ֆարսիստան)։
- 300 Ընա Պերսիսի սատրապն էր, Արտաբազդոսի եղբայրը։
- 301 Այս գետը գտնվում էր Պերսիսում. չշփոթել հայկական Արաքսի հետ։
- 302 Չիթենու ճյուղերով բերել մեկին դիմավորել՝ նշանակում էր նրան ընդառաջ գնալ որևէ խնդրանքով։
- 303 Մեդիմնոս— տարողության չափ, որն օգտագործում էին հին Հունաստանում։ Առտիկյան մեդիմնոսը հավասար էր մոտ 52,5 լիտրի։
- 304 Կեդ-Կալլիոթենեսի «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, երկում (գիրք 2, գլուխ 18) նույն դեպքի մասին պատմվում է այնպես. «Այստեղ, Քսերքսեսի դամբարանում, կային խեղճած հելլեն ալրեր, ոմանք ձեռքներից, ոմանք ոտքերից, ոմանք օթից, ոմանք ականջներից. նրանք, աթենացի ալրերը, շղթայված էին կապանքներով, ու գերեզմարված։ Արգ, նրանք բազմությամբ հավաքվելով, աղաղակեցին Ալեքսանդրին, որպեսզի փրկի իրենց։ Իսկ Ալեքսանդրը, տեսնելով նրանց, արտասովեց. քանզի տեսարանը ահավոր էր։ Նա ծանր տառապեց դրանից և հրամայեց արծակել նրանց կապանքները և տալ նրանց հաղար երկդրամյա և յուրաքանչյուրին վերահաստատել իր հայրենիքում։ Նրանք, ստանալով արծաթը, խնդրեցին Ալեքսանդրին այդ վայրերում իրենց երկիր տրամադրել և շուղարկել իրենց հայրենի երկիրը, որպեսզի դրանով իսկ յուրայինների համար աղետ չդառնան։ Եվ հրամայեց հող հատկացնել նրանց և ցորեն տալ և յուրաքանչյուրին հավասարաչափ սերմացու և ուխտարներ և այն ամենը, ինչ պիտանի է երկրագործության համար, և այլ ունեցվածք»։
- 305 Միտիկ սլշխարհում ոսկու և արծաթի արժեքային հարարերությունը սովորաբար եղել է 1:12-ից մինչև 1:15։
- 306 Ատտիկա— Կենտրոնական Հունաստանի առավել զարգացած մարզերից մեկը, որի կենտրոնն էր Աթենք քաղաքը։
- 307 Ակնարկությունը պարսից արքաներ Դարեհի (490 թ.) և Քսերքսեսի (480 թ.) Հունաստան կատարած արշավանքների ժամանակ հունական բնակավայրերի և սրբավայրերի կործանման մասին է։
- 308 Դիոնիսոսը (Բաբոս) գիևարբուքի աստվածությունն էր։
- 309 Այսինքն՝ 329—328 թ.։
- 310 Արրիանոսի (III, 25, 3) և Կուրտիոսի (VI, 6, 15) մոտ՝ Նարարզանես և Բարսանես կամ Բարշանես)։
- 311 Բնագրում՝ ἐκκλησία (էկկլեսիա)։
- 312 Սա հայ մատենագրության մեջ հիշատակված Վրկանաց երկիրն է։
- 313 Հեկատոնտապյուլոս (Կաև Հեկատոմպյուլոս) բառացի նշանկում է՝ հարյուր ցարրասանի։

- 314 Ուա, հավանաբար, այժմյան Չեսմե-ի-Այի գետն է:
- 315 Մետրեոս (μετρεος) հին հունական հեղուկների չափ, որը հավասար է 32,5 լիտրի:
- 316 Մեդիմնոս — տե՛ս ծանոթ. 303:
- 317 Ուա, հավանաբար, հայկական դազբե կոչված հյութն է:
- 318 Բնագրում՝ ἀνδρογῶν, որը, հավանաբար, բոռի նման էր:
- 319 Նույնը համարյա բառացի կրկնում է Ստրաբոնը, պրելով. «Ասում են, թե Հյուրկանիայում որթատունկը տալիս է մեկ մետրեոս գինի, թղենին՝ վաթսուն մեդիմնոս (Դիոգորոսի մոտ՝ տասը — Ս. Կ.), իսկ հասկից ընկած ցորենը նորից ծլում է և (մեդուները) ծառերի մեջ պարսավորվում են ու տերևներից մեղր է ծորում. այսպես է լինում նաև Մեդիայի Մատիանեում և Արմենիայի Սակասենեում և Արաքսենեում» (Strabo, II, 14, նաև XI, 7, 2, հմմտ. նաև C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, XII, 18):
- 320 Անտիկ հեղինակները մի շարք անգամներ հիշատակում են մարդերին: Այսպես, Հերոդոտոսը (I, 125) խոսելով մարդերի մասին, նրանց համարում է իրանական վաշկատուն ցեղի Դիոգորոսի այս հատվածում հիշատակված մարդերը, հավանաբար, միջնույն ցեղերն են: Սրանց, սակայն, չի կարելի նույնացնել Քսենոֆոնի (Anabasis, IV, 111, 4) և Ստրաբոնի (XI, 13,3 և XI, 7,1) մոտ հիշատակված մարդերի հետ, որոնք ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհում: Աշխարհագիր Պտղոմեոս Կլավդիոսի վկայությամբ (Ptol. V, 12,9) մարդերը բնակվում էին Տիգրիսի ակունքներից արևելք: Մարդերի մասին տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, II, Երևան, 1944, էջ 69—70:
- 321 Խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հայտնի ձիու՝ Բուկեփալոսի մասին է:
- 322 Խիտոն — մի տեսակ շապիկ, առանց թևերի:
- 323 Անքսիրիդ — պարսկական երկար ու նեղ տնդրաձև տիկ:
- 324 Կանդիս — պարսկական թևավոր վերնազգեստ:
- 325 Արևյա (նաև՝ Արիա) — մարդ կենտրոնական Պարսկաստանում:
- 326 Մատիրարզանեսը եղել է Դարեհին սպանողներից մեկը:
- 327 Բորտականա (Χερσάκανα) քաղաքը սովորաբար կոչվել է նաև Արտակոանա (Ἀρτακάννα):
- 328 Ոյստեղ ձեռագրում նկատելի է բացթողում, քանի որ պակասում է լեռան անունը:
- 329 Սվելի ճիշտ ձևը՝ Դրանգիանե:
- 330 Եվերգետես բառացի նշանակում է բարեկործ:
- 331 Արրիանոսը (III, 27,5) հաղորդում է, թե այս ցեղերը անկախ թողնվեցին Հավանաբար հիշյալ Տիրիդատեսը նախապես ևս այս ցեղերի առաջնորդն է եղել Ալեքսանդրը նրան թողել է իր նախկին պաշտոնում:
- 332 Ալեքսանդրի զորահրամանատարների այս խորհուրդը դրամավել է մ. թ. ա. 323 թ., Բաբելոնում:
- 333 Կովկաս անվան տակ այստեղ պետք է հասկանալ Հինդու-բուշ լեռնաշղթան:
- 334 Սա Մեդիա Ատրոպատենեն է, կամ՝ Փոքր Մեդիան, մինչդեռ Պիթոնին հատկացվածը Մեծ Մեդիան էր:
- 335 Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրի հրամանատարների միջև բաժանված սատրապությունների թվում չի հիշատակված Հայաստանը: Հետևաբար, կասկած չի կարող լինել, որ Հայաստանը նվաճված չի եղել մակեդոնացիների կողմից, ուստի և երկրորդ, ինչպես այս հատվածում նշում է Դիոգորոսը Ասիայի մյուս սատրապությունները մասին խոսելիս, թողնվեց նախկին կառավարչի իշխանության տակ:

336 Կովկասն այս դեպքում ևս Հինդու-Քուշն է, իսկ Արևելյան օվկիանոսը՝ Բեն-
գալյան ծոցը։

337 Տանայիս գետն, ընդհանրապես, Դոնն է, բայց այս դեպքում Դիոդորոսի մոտ
էս շփոթությունն. այստեղ պիտի հասկանալ Ամու-Դարիան կամ Սիր-Դարիան։

338 Հիերոնիմոս Կարդիացու վկայությամբ (K. Müller, Fragmenta graecorum
historicorum, 154, 4) Արիարաթեալ ապրել է 82 տարի։

339 Դիոդորոսը հաջորդ գլուխներից մեկում (XXXI, 19, 3—5) հաղորդում է, թե
Արիարաթեալը ընկել է ճակատամարտում և ազատվել է նրա որդեգիրներից մեկը, որը և
հետագայում վերագրավում է զահր։

340 Այստեղ խոսքը վերաբերում է մ. թ. ա. 321 թ., երբ Ալեքսանդրի զորավարեն-
քից Անտիպատրոսը հռչակվել էր Մակեդոնացու ստեղծած տերության ղեկավար։

341 Արքեիտիս կոչվում էր վերին Տիգրիսի հովտում գտնվող Արքելա քաղաքը
շուրջն ընկած երկիրը։

342 Բնագրում՝ Νόβτα. այս նորա ամրոցի ճիշտ տեղագրությունը հայտնի չէ. հա-
վանաբար այն գտնվում էր Տավրոսի հյուսիսային մասում։

343 Մա Հիերոնիմոս Կարդիացին է (մ. թ. ա. 350—260 թթ.). Ալեքսանդր Մակե-
դոնացու հետնորդների՝ դիադոխների պատմության վերաբերող հիմնական աշխատություն-
ներից մեկի հեղինակը։ Նա գերազանց տեղյակ էր դեպքերին, քանի որ եղել էր իմմենետի
մերձավորագույն ընկերը և զինակիցը, իսկ նրա մահից հետո Անտիդոնոս Միականու և
սրա որդի Դեմետրիոսի մտերիմը։ Նրա արժանահավատ պատմությունն ընդգրկել է
Մակեդոնացու մահից մինչև Պիոսի մահն ընկած ժամանակամիջոցը (323—272 թթ.) և
ընկած է Դիոդորոսի «Պատմական գրադարանի» 18—20-րդ գրքերի, ինչպես նաև ան-
հշան քաղվածքներում պահպանված Արրիանոսի «Հետալեքսանդրյան» երկի հիմքում։
Հիերոնիմոսի դործը միաժամանակ Պլուտարքոսի հեղինակած մի շարք կենսագրությունե-
րի սկզբնաղբյուրն է։

344 «Դիադոխներ» պատմագրության մեջ կոչվել են Ալեքսանդրի զորավարները,
որոնք նրա մահից հետո տերության տարբեր մասերում իշխանությունը վերցրին իրենց
ձեռքը։ Դիադոխների հաջորդ սերունդը արդեն հայտնի է «Հպիզոններ» անունով։

345 Դիոդորոսի մոտ պատմական ժամանակագրությունը հիմնված է Աթենքի ար-
յուն-էպոնիմի և Հոմի կոնսուլների անունների հիշատակման վրա, որոնք ընտրվում էին
մեկ տարի ժամանակով։ Դիոդորոսի ժամանակագրական այս մեթոդի մասին տե՛ս մեր
առաջաբանում։ Տվյալ պեպքում Դիոդորոսի խոսքը վերաբերում է մ. թ. ա. 318 թ.։

346 Պոլիպերքոնը այդ ժամանակ մակեդոնական թագավորի խնամակալն էր։

347 Տե՛ս ծանոթ. 277։

348 Օլյումպիասը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մայրն էր, Փիլիպպոս II թագավորի
սուղալի կինը, որն իր որդու մահից հետո երկար պայքար մղեց իշխանության համար։
317 թ. սպանվեց Ալեքսանդրի խորթ եղբայր, թագավոր Արրիդայոսին, բայց քիչ անց
նրան հաջորդեց զինքի վերցրեց նրան և 315 թ. մահապատժի ենթարկեց։

349 Սա Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նգիպոստում իր տիրապետությունը
հաստատած Կոնդոմենոս լագոսն է։

350 Կվինդոսը գտնվում էր Կիլիկիայում, այնտեղ պահվում էր մակեդոնացիների ար-
քունի գանձերի մի մասը։ Այս բերդի ճշգրիտ տեղագրությունը դեռևս հայտնի չէ։

351 Այստեղ մակեդոնացի հրամանատարը Նվմենեսին համարում է օտարերկրացի,
նկատի ունենալով այն, որ սա մակեդոնացի չէր, այլ հույն, ծնված Կարդիա քաղաքում։

352 Բնագրում՝ Καρών πύλας. այս վայրը ոչ մեկ առնչություն չունի Կարրա (Խա-
աան) հայտնի քաղաքի հետ։

353 Այդ քաժանումը տեղի է ունեցել 321 թ.:

354 Բնագրում՝ ԴՆԴԵՆԵՆ (Կոնտոտոս). սա հարթ հատակով ղևտանալ էր, որ
կառավարվում էր երկար ձողերով:

355 Պեկեստեսը Պերսիսի սատրապ էր Նշանակվել իո իսկ Ալեքսանդրի կողմից (Արժուռ., V1, 30, 2—3) և այդ պաշտոնում շարունակեց մնալ նաև Պերդիկկամի 'և Անտիպատրոսի խնամակալության տարիներին:

356 Այս եվդամոսին չպիտի նույնացնել սույն ղլիւի սկզբում հիշատակւած Պիթոնի նույնանուն հղբոր հետ:

35: Ռնազրում՝ ճիշտագրությանդ քառադի նշանակում է՝ հանրադեպական կարգի
ունեցող:

ՅՏՑ Ստ. Բ. ա. 318/317-ի ձմեռն իր:

359 Այստեղ Դիողորոտը դարձյալ Տիգրիսը շփոթում է Պասիտիգրիս գետի հետ, որը գտնվում էր Սուսիանե երկրում (տե՛ս ծանոթ. 291)։ Որ խոսքը այստեղ Պասիտիգրիսի մասին է, պարզ երևում է հաջորդ 18-րդ զլխում սլստմվածներից։

360 Այսինքն՝ մոտավորապես 550—730 մետր:

361 Կարմիր ծով ասելով պիտի հասկանալ Պարսից ծոցը (տե՛ս ծան. 2)։ Այժմ Պասիտիգրիսը թափվում է Շատ-էլ-արար գետը, որը կալմվում է Եփրատ և Իգրիս գետերի միախառնումից։

362 Այսինքն՝ հունիս ամսի վերջերին:

362 ՏԵ՛ս ծանոթ. 354:

364 Բնագրում՝ ԴՊՈՒՆ — Տիգրիս. այստեղ դարձյալ շփոթ կա, քանի որ նախորդ տողերում պարզապես նշված է Պասխտիգրիս դետր, որը և միշտ է։ Այստեղ հավանաբար ձևագրական սխալ է։

365 Բատակէս քաղաքի ճիշտ տեղը հայտնի չէ, քանի որ ստորին Միջագետքի գետային ցանցը դարերի ընթացքում բաղում փոփոխությունների է ենթարկվիւ և հնարավոր չէ որոշել նվլայոս գետի հունը: Այն պետք է դտնված լինեն Տիգրիս և Պասիտիդրիս գետերի միջև:

366 Կոլոնոս քաղաքը, հավանաբար, Կալլոնիտիս (Polvb., V, 54,7) կամ Քալլոնիտիս (Strabo, XVI, 1,1) կոչված մարզի կենտրոնն էր: Կոչվում էր նաև Կալլոնե:

367 Պելտաստները հունական բանակում զորքի այն տեսակն էր, որը միջանկյալ տեղ էր գրավում հուպիտների՝ ծանրազենների ' մերկերի՝ թեթևազենների միջև՝ նրանց ռարերուժյունը մերկերից այն էր, որ կրում էին թեթև կլոր վահան, որը հունարեն կոչվում էր $\pi\epsilon\lambda\tau\eta$ — պելտե (այստեղից էլ նրանց անունը՝ պելտաստներ.):

368 Կլիմաքոս — Կալիստոս. քառացի նշանակում է՝ աստիճան:

369 Մակեդոնիայի Փիլիպպոս II թագավորը (մ. թ. ա. 360—336 թթ.) այդ պետության հզորության հիմնադիրն էր ու կազմակերպիչը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու հայրը:

370 Բնադրում՝ հետաքրնէր— շարունակ. Տե՛ս ծանոթ. 287:

371 Բնագրում՝ հիպպարքիա — *hippargia*. այս պաշտոնն ունեցող հրամանատարը առաջնորդում էր 500 հեծյալից բաղկացած մի դորագունդ:

372 Բնագրում՝ ՅՄ ԴԱՃԼԵՏԻԱ ԵՐԵՎԱՆՅՈՒ. այս տերմինի սոցիալական բովանդակու-
թյան մասին տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշուրյան, Իդեոլոգիայի խնդիրների առաջացումը Հայաստա-
նում, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1966, № 4, էջ 257—262; Հմմտ. նաև ծա-
նոթ. 269.

373 Բնագրում՝ Երևանի Հրապարակում Իր շարադրանքի մեկ այլ հատվածում ևս (II, 13-1-3) Դիոգորոսը, նկարագրելով Բելիստոնի հայտնի արձանադրությունը, սեպագրերը սխալմամբ համարում է ասորերեն գրերի Մինչդեռ Օրոնսուսյն վերագրվող այս նամակը

տաթիվ նրա «ասորերեն գրերով» արտահայտությունը պիտի համարել միշտ նամակը :դետք է գրված լինել այդ ժամանակ արևելքում լայն տարածում գտած արամեական ասորերով: Տե՛ս նաև ծանոթ. 60:

374 Իվմենեսի այս հնարանրի մասին Դիոդորոսի հաղորդումից ելնելով, ուսումնասիրողները, ոչ առանց հիմքի, ենթադրում են, որ սատրապական շրջանի Հայաստանում, ինչպես նաև մյուս սատրապություններում, գոյություն է ունեցել ղիվան, գրասենյակ իր ջրագիր դպիրով և համապատասխան անձնակազմով (տե՛ս Դ. Ա. Туранин, Некоторые аспекты внутренней организации Армянской сатрапии. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 106—109):

375 Հույների զորքում գիշերը բաժանված էր 3 կամ 4 պահի՝ հերթափոխության:

376 Բնագրում՝ ἀπὸ ῥυτῆρος. բառացի նշանակում է՝ սանձերն աղատ թողած, սանձարձակ:

377 Բնագրում՝ ὑπερεσπασί — հյուպատսպիստներ: Ուսումնասիրողների համար դեռևս պարզ չէ այս վահանակիրների և նելլեն հուլիտների՝ ծանրագեներների միջև հոյություն ունեցող տարբերությունը:

378 Բնագրում՝ ἐπαιρσι (տե՛ս ծանոթ. 267):

379 Բնագրում՝ ἐπαρχία — հիպպարիա, այս անունը կրող գործառն ընդհանրապես բաղկացած էր հինգ հարյուր հեծյալից:

380 Դիոդորոսի տված այս ընդհանուր Ֆիվը չի համապատասխանում վերևում բերված թվերի դումարին: Այստեղ պիտի ենթադրել կամ ինչ-որ բացթողում, կամ բնագրի ձեռագրական աղավաղում:

381 Բնագրում՝ ἀπὸ περὶ. Եթե սա ձեռագրական աղավաղում չէ, ապա պիտի ենթադրել, որ այս հեծյալները կովի ժամանակ իրենց հետ ունեցել են մի երկոորդ մի հա:

382 Մակեդոնացի այս արգիրոսսպիդներից և ոչ մեկը վաթսուհից պակաս տարեք չունեի: Այդպես է հաղորդում Դիոդորոսը հաջորդ գլուխներից մեկում (XIX, 41,2)՝ նվ դալիովին հասկանալի է, քանի որ նրանք հավաքագրված էին ղեռևս Ալեքսանդրի նոր՝ Գոլիսպոս II Մակեդոնացու ժամանակ:

383 Այլ ձեռագրի համաձայն՝ հեռավորագույն:

384 Կովում սպանվածներին հողին հանձնելը հույները համարում էին սրբազան գործ: Անտիկ աշխարհի մի շարք գրական հուշարձաններում («Իլիական», «Ոդիսական», «Անտիգոնե») այս երևույթը դարձել է հիմնական կոնֆլիկտներից մեկը:

385 Գամարգա տեղանունը հաջորդ գլուխներից մեկում (37,1) հիշատակվում է Գադամալա ձևով: Այս վայրի ոչ տեղադրությունն է մեզ հայտնի, ոչ իսկ դրա ճշգրիտ անվանումը:

386 Բնագրում՝ πταρσι — ստաթմոս: Կայանը բանակելու վայր էր: Այսպիսի կայանները պարսկական տերության մեջ տեղաբաշխված էին իրարից մոտավորապես մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա:

387 Տե՛ս ծանոթ. 385:

388 Այսինքն՝ Իվմենեսի գործերը:

389 Կյուրոս Մեծի որդու, պարսից արքա Կամբյուսեսի (մ. թ. ա. 529—522 թթ.) մահից ընդ առաջ, երբ նա երկրից բացակայում էր, պարսկական զահին բոնատիրեց ինչ-որ մոգ, որը հանդես էր գալիս իրեն Կամբյուսեսի Բարդիյա կամ Սմերդիս անունով եղբայրը, որին ղեռևս Կամբյուսեսը սպանել էր իր եգիպտական արշավանքից առաջ: Գամբյուսեսի մահից հետո զահի այս հավակնորդը սպանվեց յոթ անվանի պարսիկների կողմից, որոնցից մեկը ապագա արքայից արքա Դարեհ Վշտասպյանն էր, մեկն էլ Հյուդարնեսը, որին Հայաստանի Երվանդունիները համարում էին իրենց նախահայր: Այդ կա-

ռեորագույն ղեպքերի մասին կես վիպական ձևով պատմում է Հերոդոտոսը (III, 61 և հաջ.)։ Հելլեն Պատմահոր հաղորդած վկայությունները էապես լրացվում են Դարեհ Վշտասպյանի թողած Բեհիստունյան արձանագրության տվյալներով։

390 Բնագրում՝ ԵԻՃԵԱՅԵԱԻ (տե՛ս ծանոթ. 377)։

391 Այս Կելրանոսը (այլ ձևագրերում՝ Կերալոս) ուրիշ ոչ մի ղեպքում չի հիշատակվում, ուստի և դժվար է նրա իսկությունը որոշել։

392 Հունարենն ԵԻՇԻՇ (ռագաս). նշանակում է ճեղք, ճաք։ Ռագայ վայրի անվան այստեղի ստուգաբանության հանդիպում ենք նաև Ստրաբոնի մոտ (I, 3, 19 և XI 9, 1)։

393 Այստեղ բնագրի ԴՃԻՇԻՇԵ (կատարասիս) բառը, որը նշանակում է վայրէջք, մենք թարգմանել ենք՝ վերադարձ։ Հելլենները Պորր Ասիայի արևմտյան ծովագիծի ղեպի երկրի խորքը կատարած արշավանքը անվանում էին ԴՆԻՇԻՇԵ -տնարասիս (այս բառից է առաջացել Քսենոփոնի հայտնի երկի վերնադիրը), որը բառացի նշանակում է՝ վերելք, մինչդեռ հակառակ ուղղությամբ Պարսկաստանից դեպի փոքրասիական ծովափ վերադառնալը անվանում էին ԴՃԻՇԻՇԵ կամ ԴՆԻՇԻՇԵ—վայրէջք։

394 Զեռագրի այս հատվածում ենթադրվում է որոշ բացթողում, որտեղ պետք է նշված լինեին հեծելազորի ինչ-որ քանակի մասին։

395 Տե՛ս ծանոթ. 293։

396 Մաքուր ոսկուց պատրաստած այդ շքեղ հրաշալիքի մասին ղեռնս իր ժամանակ տպավորվել է Հերոդոտոսը, գրելով. «Կելենեում Քսերքսեսին արդեն սպասում էր լիդիացի Պիթիասը, Ստիսի որդին, որը արքայի պատվին և նրա ամբողջ զորքի համար կազմա-կերպեց մեծածախս ընդունելություն։ Պիթիասը հայտարարեց, թե պատրաստ է արքային դրան տրամադրել պատերազմի համար։ Նրա Պիթիասը այսպես առաջարկեց Քսերքսեսին, արքան իր ուղեկից պարսիկներին հարցրեց, թե ով է այս Պիթիասը և մի՞թե նա այնքան հարուստ է, որ կարող է այդպիսի առաջարկություն անել։ Պարսիկները պատաս-խանեցին. «Ով արքա, սա այն մարդն է, որը Դարեհին, քո ծնողին ընծա բերեց մաքուր ոսկուց պատրաստած սոսին և խաղողի որթը։ Նա այժմ ևս, քեզանից հետո, մեղ հայտ-նի ամենահարուստ մարդն է» (Herod., VII, 27)։

397 Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո, ինչպես հայտնի է, նրա զորավարները իրար միջև զինված պայքար սկսեցին տերություն մեջ գերիշխող դիրք գրավելու համար։ Այդ պայքարի կարևորագույն դրվագներից մեկն էլ մ. թ. ա. 312 թ. հարավային Պաղես-տինում գտնվող ծովամերձ Դազա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտն էր, մի կողմից Անտիգոնոս Միականու որդու՝ Դեմետրիոսի և մյուս կողմից՝ Պտղոմեոսի և սրա մոտ ապաստանած Սելևկոսի միջև։ Ծակատամարտում հաղթեց Պտղոմեոսը, որը և Սի-րիան ու Փյունիկիան գրավելուց հետո, 312/311 թ. ձմռանը Սելևկոսին հաստատեց սատրապ Բաբելոնում։ Այս թվից էլ, սովորաբար, սկսում են հաշվել Սելևկյան թվագ-րությունը Մերձավոր արևելքում։

398 Ապպիանոսի հաղորդմամբ (Syr., IX, 54)՝ 1000 հետևակ և 300 հեծյալ։

399 Բրսնքիդայ (ԲՅԻՇԻՇԻՇ) անունով հայտնի էր քրմական մի տոհմ, որը գու-շակություններ էր անում Միլետի մոտ գտնվող Դիպլոմեան Ապոլլոնի հայտնի պատգա-մատանը։ Բրանքիդայ անունը կրում էր նաև այդ պատգամատան շուրջ գտնվող ընա-կավայրը։

400 Դիոդորոսի «Պատմական գրադարանի» վերջին՝ 21—40-րդ գրքերից մեկ հա-սել ձե տպավորվել կամ պակաս ամբողջականություն ներկայացնող հատվածներ, որոնք քաղվածաբար կամ ընդօրինակության ձևով պահպանվել են բյուզանդական հեղինակ-ների երկերում (այդ մասին տե՛ս սույն հատորի առաջաբանում)։ Ուստի այս և հաջորդ

քաղվածքներն ընթերցողին կարող են թվալ շատ հատվածային, իսկ ոճական առումով նույնիսկ իրարից տարրեր:

401 Սա Պերգամոնի թագավոր Ատտալոս 1-ի կրտսեր որդին էր, Եվմենես 11-ի եղբայրը, որին և մ. թ. ա. 159 թ. փոխարինեց Պերգամոնի գահի վրա: Այս հատվածում նկարագրված դիպրիրո տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 181—180 թթ.:

402 Բնագրում՝ Ξαγῆξις. — Թագավորներ. մենք թարգմանելիս նկատի ենք ունեցել Լենթատեքստի խմատը:

403 Այստեղ, հավանաբար, նկատի է առնված այն, որ Պերգամոնի թագավոր Եվմենես 11-ը 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում հանդես էր եկել հռոմայեցիների կողքին:

404 Խոսքը Պերգամոնի թագավոր Եվմենես 11-ի մասին է (197—159 թթ.):

405 Սա Պոնտոսի թագավոր Փառնակես 1-ն է (184—157 թթ.), Միհրդատ VI Եվպատոր Պոնտացու պապը:

406 Այստեղ խոսքը 183—180 թթ. Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած այն պատերազմի մասին է, որին մասնակցում էին երկու հակադիր կողմից. մի կողմից՝ Հռոմին հարած Կասյադոգովկիան և Պերգամոնը, մյուս կողմից՝ Սելևկյանների ղաշնակից Պոնտոսը և Փոքր Հայքի սաուրապ Միհրդատը: Այդ պատերազմին վերջ տրվեց Հռոմի միջնորդությամբ, որից հետո 179 թ. կնքվեց հաշտություն (Ս. Մ. Կոկյաւսւլաճ, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրկագներ, Երևան, 1970, էջ 102—105: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 544—545): Այդ սլայմանագրի բովանդակությանը մի քանի է Պոլիբիոսի միջոցով: Շահեկան է Պոլիբիոսի հաղորդման վերջին հատվածը, որտեղ կարդում ենք. «Պալմանադրին մասնակից դարձվեցին Ասիայի իշխաններից՝ Հայաստանի մեծագույն մասի տիրակալ Արտաքսիասը (Արտաշեսը—Ս. Կ.) և Ակուսիոքոսը, Եվրոպայի իշխաններից՝ սարմատ Գաթալոսը, ինքնավար քաղաքներից՝ հերակլեացիները, մեսեմբրիացիները, խերսոնեսցիները և սրանց հետ՝ Կիլիկեցիները» (Polyb., XXV, 2):

407 Տիոս ոչ մեծ քաղաքը գտնվում էր Բիթանիայի սեփական ափին և այդ ժամանակ Պերգամոնի թագավորը այն խլել էր Բիթանիայից:

408 Սա Սելևկոս IV Փիլոպատերն է (Հայրասեր), թագավորել է մ. թ. ա. 187—175 թթ.:

409 Այստեղ նկատի է առնված 189 թ. կնքված Ապամեայի պայմանագիրը, որով մեծ հարված էր հասցվում Սելևկյան պետության:

410 Այստեղ Դիոդորոսի հատվածն ընդհատվում է:

411 Բնագրում՝ Ἀρταξίης, ընդհանրապես անտիկ պատմագրության մեջ ընդունված է հայոց Արտաշես թագավորի անվան Ἀρταξίας — Արտաքսիաս ձևը, սակայն առաջինը ավելի մոտ է այդ անվան հայկական ձևին: Դիոդորոսի հաջորդ հատվածներում հանդիպում է արդեն Ἀρταξίας — Արտաքսիաս ձևը:

412 Այս հատվածում նշված են երկու տարրեր Անտիոքոսներ, առաջին ղեկավարում Անտիոքոս III Մեծը (224—187 թթ.), երկրորդ ղեկավարում՝ Անտիոքոս VI Եսլիփանեսը (175—164 թթ.):

413 Այս հատվածում նկարագրված դիպրիրո գիտական ուսումնասիրությունը աղբյուրապիտակա՛ն նորագույն տվյալների հիման վրա կատարել է Գ. Խ. Սարգսյանը (Հիստորիկական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 242—247):

414 Այստեղ խոսքը կեղծ-Սմերդիսի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 359):

415 Կա նաև այս անվան Ἀρταρῆα — Արիարամես ձևը:

416 Այս անվան առավել ճիշտ ձևն է՝ Օրոփեոնես, որը հանդիպում է նաև իր՝ Դիոգորոսի մոտ:

417 Ուա Աթեմենյան թագավոր Արտաքսերքսես III Օթոնն է (358—338 թթ.), որն առավել է ճգնադատ 351 և 343 թվականներին:

418 Պերդիկասը մահացել է 321 թ., իսկ Նվմենեսը՝ 316 թ.:

419 Հայոց թագավորի անվան այս Արդոատես ('Αρδοάτης՝ ձևը վեճերի առիթ է տվել: Վեճեր կան ոչ միայն նրա անձնավորության, այլև նրա Փոքր կամ Մեծ Հայքի թագավոր լինելու շուրջ: Թ. Ռեյնաբը (Mithridate Eupator, roi de pont, Paris, 1890, էջ 31, ծան. 6) այն համարում է ձեռագրական աղճատում և առաջարկում է ուղղել՝ 'Αρταυαδής (= Արտավազդ), վերջինիս համարելով Փոքր Հայքի թագավոր, իսկ Յ. Մարկվարտը (Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896, էջ 27, ծան. 123) և Հ. Մանանդյանը (Վրացական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. II, Երևան, 1944, էջ 98) առաջարկում են այն կարդալ 'Αρταυαδής (= 'Αρδοάτης — Երուանդ), նրան, իրավացիորեն համարելով Մեծ Հայքի թագավոր: Ի. Դրոյզենը ևս (История эллинизма, т. II, М., 1893, էջ 311) Գավգամելայում արմենական զորքի հրամանատար՝ սատրապ Օրոնտեսին նույնացնում է 'Իոդորոսի հիշատակած հայերի թագավոր Արդոատեսի հետ: Մեր կարծիքով, բացառված չէ որ 'Αρδοάτης գրությունը 'Αρταυαδής — 'Ορδοάτης-ի աղճատված ձևն է, եթե նկատի առնենք մանավանդ, որ 'Իոդորոսի այս հատվածը մեզ հասել է ոչ թե ուղղակի, այլ միջնորդարար, բյուզանդական մատենադիր Փոտիոս պատրիարքի «Դրագարանում»: Միաժամանակ, սակայն, դժվար կլինի Գավգամելայում արմենական զորքի հրամանատար սատրապ Օրոնտեսին նույնացնել այս Արդոատեսի հետ, քանի որ առաջինը հիշատակված է 331 թ., իսկ երկրորդը՝ մ.թ.ա. 250-ական թվականներին կատարված դեպքերի առնչությամբ (տե՛ս H. Bengtson, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II, 1941, München, էջ 77-78), դեպքեր, որոնք իրարից բաժանված են ավելի քան 70 տարով:

420 Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս II Թեոսը իշխել է 262—247 թթ.:

421 Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III Մեծը իշխել է 224—187 թթ.:

422 Այս Անտիոքիսն է, հավանաբար, որ հետագայում ամուսնանում է Մոփրի թագավոր Քսերքսեսի հետ, որին և, իր հոր՝ Անտիոքոս III ցուցմունքով, սպանում է («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 521):

423 Այս Միթրոբուդանեսը նույն Մեհրուժանն է, Մոփրի Զարեհ (հուն. Ζαριάδρις — Զարիադրիս) թագավորի ավագ որդին (տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Երևան 1944, էջ 120: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 548—550):

424 Այստեղ ակնարկությունը Մոփրի մահացած թագավոր Զարեհի երկու որդիների մասին է, որոնցից ավագը՝ Մեհրուժանը ապաստանել էր Կապպադոկիայի թագավոր Սրիարաթես V-ի, իսկ կրտսերը, որի անունը մեզ հայտնի չէ, հայոց Արտաշես թագավորի մոտ:

425 Բնագրում՝ Σωφρογύς հունական աղբյուրներում Մոփրը կոչվում է Կոփեննի Դժվար չէ նկատել, որ հունարենը պահպանել է այդ անվան առավել հին՝ ուրարտական Մուփանի ձևը:

426 Բնագրում՝ ἐπισημαίνεται բառացի նշանակում է՝ «վերակացում»:

427 Այստեղ պիտի հասկանալ Սելևկյան թագավորներին:

428 Ուա Սելևկյան Դեմետրիոս I Սոտեր թագավորն է (162—150 թթ.):

429 Խոսքը Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս IV եպիփանեսի մասին է (175—164 թթ.):

430 Այստեղ ձեռագիրը թերի է:

431 Զեղման ղեկանցը գտնվում էր վերին Եփրատի աջ ափին, Սամոսատ քաղաքի մոտ. իր անունը ստացել էր այստեղ գետի վրա կառուցված կամրջանավից:

432 Այսինքն՝ մ. թ. ա. 160 թ.:

433 Սա հայտնի Տիրերիոս և Գայոս Գրակոս եղբայրների հայրն էր. Տիրերիոս՝ Մեմպրոնիոս Գրակոսը, որի զլխավորությամբ սենատի կողմից մի հանձնախումբ էր ուղարկվել Արևելք 162 թ.:

434 Նախորդ հատվածներից մեկում (XXI, 19,7)՝ Հոլոփոնես:

435 Զեռագիոն այստեղ վնասված է թվում:

436 Պրիեննե Հոնիական ափի հունական քաղաքներից մեկն էր:

437 Francis R. Walton-ը նկատում է, որ այստեղ Եվմենեսի փոխարեն պետք է լինի Ատտալոս, քանի որ Պերգամոնի թագավոր Եվմենես II-ը այդ ժամանակ արդեն մահացել էր: Այս սխալը, հավանաբար, դալիս է բյուզանդական բանաբառից (Diodorus Siculus, vol. XI, London—Cambridge, 1937, էջ 395, ծան. 1):

438 Խոսքը Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս V Եվսլատորի մասին է:

439 Այն է՝ Անտիոքոս IV Եպիփանեսի:

440 Հետագայում, 150 թ., նա իրոք Սելևկյան գահի վրա հաջորդեց Դեմետրիոսին Ալեքսանդր Բալաս անունով:

441 Կորկյուրա կամ Կերկիրա. կղզի Հոնիական ծովի հյուսիսային հատվածում, Հունաստանի և Իտալիայի միջև:

442 Բնագրում՝ ԳՅՆԱԾՆ. նշանակում է՝ անձեռնմխելի ապաստարան: Հին աշխարհում մի շարք հայտնի սրբարաններ և նրանց շուրջ առաջացած տաճարային քաղաքներն ունեին անձեռնմխելիության իրավունք. այդ մասին տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշաբյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրվագներ, Երևան, 1970, էջ 71—76:

443 Սա Պարթև Արշակունիների արքայատոհմի Միհրդատ I Արշակ VI թագավորն է (170—138 թթ.), որի գահակալության տարիներին պարսկական տերությունը մեծապես ընդարձակվեց:

444 Սա Պարթև Հրահատ II Արշակ VII թագավորն է (138—128 թթ.):

445 Սա Սելևկյան Անտիոքոս VII-Եվերգետես (Սիդետես) թագավորն է (139—129 թթ.): Այս հատվածում նկարագրվող դեպքերը վկայված են նաև Մովսես Խորենացու հետևյալ տողերում. «...Այլ իմացեալ... սիդիացոյ Անտիոքայ գգնալն Արշակայ, գայունի զՍուորիս: Իսկ Արշակ երկոտասան յիւրեաւ անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ի սուստիկ ձմերայնոյ հերքեալ, պատահի նմա պատերազմա յանժուկ տեղիս, և կորնչի իանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս» (Մ. Խորենացի, Բ, Բ):

446 Բնագրում՝ ԵՄԵՆԱՅԻՆ — օթևան տրամադրել: Սելևկյան թագավորության մեծ քաղաքները պարտավոր էին օթևան տրամադրել արքունի զորամասերին, այս պարտավորությունը ծանր էր անդրադառնում քաղաքային համայնքի վրա (տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշաբյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրվագներ, Երևան, 1970, էջ 76—77):

447 Խոսքը Տիգրիսի աջ ափին գտնվող Սելևկիա քաղաքի մասին է: Այս քաղաքը Հրահատը Անտիոքոս Սիդետեսին հաղթելուց հետո, վերագրավել էր:

448 Եվհեմերոս (Εὐήμερος) անունով Պարթև թագավոր մեզ հայտնի չէ: 1634 թ. II. Valesius-ի հրատարակած Դիոդորոսի բնագրում Եվհեմերոսը ոչ թե պարթևների արքա է, այլ «պարթևների արքայի սատրապ», որը մեզ ավելի հավանական է թվում:

449 Հին հույները ագորա (ἀγορά) կոչում էին քաղաքային հրապարակը, որտեղ

դումարվում էր ժողովրդական ժողովրդ։ Ազոբա կոչվում էր նաև քաղաքային շուկան։

450 Այս հատվածը վերաբերվում է 90—88 թթ. Խալկիայում ծայր առած դաշնակցային պատերազմին՝ որը մղվում էր մի կողմից Հռոմի, մյուս կողմից Հռոմի դաշնակիցները համարվող Խալկի քաղաքների միջև։ Կատերագմը ծագել էր այն պատճառով, որ Հռոմին ղաղնակից Խալկի քաղաքների բնակիչները, թեպետև պարտավոր էին ծառայել հռոմեական բանակում և ենթարկվել հռոմեական օրենքներին, բայց զրկված էին քաղաքական իրավունքներից։ Դաժան պայքարը վերջացավ նրանով, որ Հռոմը ստիպված եղավ մասնակի զիջումներ կատարել և դաշնակից քաղաքների աղատ բնակիչներին շնորհել հռոմեական քաղաքացու իրավունք։

451 Առ Միհրդատ VI Եվպատոր Պոնտադին է (111—63 թթ.)։

452 Լեսրոս— հունական կղզի էգեյան ծովում, Փոքր Ասիայի Միջերկրական ծովափին մոտիկ։

453 Ակվիլիոս (բնագրում՝ Ἀχιλλεύς, յատին. Manius Aquilius) մ. թ. ա. 89 թ. սենատի կողմից ուղարկված էր Ասիա, Բիթանիայի և Կապպադովկիայի թագավորներին իրենց գահերի վրա վերահաստատելու հանձնարարությամբ։ Նրան իր ձեռքը գցելուց հետո Միհրդատը սպանեց Պերգամոնում, նրա կոկորդը լցնելով հալած ոսկի, դատապարտելու համար հռոմեական ընչաքաղցությունը (Appian., Mithr., 21)։

454 Միտիլենն քաղաքը Լեսրոս կղզու վարչական կենտրոնն էր։

455 Հելլենական Կյուզիկոս քաղաքը, որը գտնվում էր Պրոպոնտիս (Մարմարա) ծովի ափին, Միհրդատյան 3-րդ պատերազմի ընթացքում (73—71 թթ.) երկար պաշարման ենթարկվեց Միհրդատի կողմից, բայց ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց և վճռական դեր ունեցավ պատերազմի ելքի վրա, նժարը թեքելով հռոմայեցիների կողմը։

456 Բնագրում ἐκτατατατατατατατα. հունարեն այս տերմինը ուղղակի թարգմանությունն է լատիներեն ցենտուրիոն (centurio) բառի։

457 Գնալոս Պոմպեոսը, որը հայտնի է «Մեծ» մականունով, եղել է Հռոմում կառմված առաջին եռապետության (մ. թ. ա. 60 թ.) անդամներից մեկը։

458 Խոսքը Կապպադովկիայի Արիորարգանես I Հռոմեասեր թագավորի մասին է, որը մ. թ. ա. 95 թ. սենատի կողմից ճանաչվեց Կապպադովկիայի թագավոր, 93 թ. Տիգրան Բեծի կողմից, վտարվեց իր երկրից. 92 թ. նորից հաստատվեց հռոմեացի զորավար Մուլլայի կողմից, 91 թ. դարձյալ փախավ Հռոմ, 89 թ. Հռոմի միջոցով վերահաստատվեց Կապպադովկիայի գահի վրա։ Մինչև Լուկուլլոսի հայկական արշավանքը (69 թ.) նա մերթվամբ վտարվում էր Տիգրանի կողմից, մերթվամբ վերականգնվում հռոմեական զինվորական ուժերի օգնությամբ։ Պոմպեոսի արևելյան արշավանքից հետո մինչև իր կյանքի վերջը մնաց Կապպադովկիայի թագավոր, կատարելով Հռոմի հրահանգները (Հ. Հ. Մանանդյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940, էջ 30 և հետ., Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 140 և հետ.)։

459 Առ Ակյութական կոչված Աթայան է (տե՛ս Appian., Mithr., 102; Strabo, XI, 2, 12)։

460 Դիոն Կասսիոսի (XXXVII, 2) և Ապպիանոսի (Mithr., 103) մոտ՝ Արտոկես, Պատմագրության մեջ իրավամբ ընդունված է «Արտոկես» ձևը։

461 Պլինիոս Ավագը (Naturalis Historiae., VII, 97—98) հաղորդում է, որ նվիրաբերումը կատարվել էր Միներվա դիցուհուն։